

Západočeská univerzita v Plzni
Fakulta filozofická

Bakalářská práce

Podsvětní knihy starověkého Egypta

Adam Stolář

Plzeň 2012

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra blízkovýchodních studií

Studijní program Mezinárodní teritoriální studia

Studijní obor Blízkovýchodní studia

Bakalářská práce

Podsvětní knihy starověkého Egypta

Adam Stolář

Vedoucí práce:

Mgr. Veronika Sobotková, Ph.D.

Katedra blízkovýchodních studií

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Plzeň 2012

Prohlašuji, že jsem práci zpracoval samostatně a použil jen uvedených pramenů a literatury.

Plzeň, duben 2012

.....

Poděkování:

Ráda bych zde poděkoval vedoucí bakalářské práce Mgr. Veronice Sobotkové, Ph.D. za konzultace, cenné rady, podněty a připomínky při zpracování bakalářské práce.

Obsah

1 ÚVOD	1
2 NÁBOŽENSKÉ ZÁDUŠNÍ TEXTY STAROVĚKÉHO EGYPTA..	3
2.1 Texty Staré a Střední říše	3
2.1.1 Texty pyramid	4
2.1.2 Texty rakví	6
2.1.2.1 Úpadek Textů rakví a deformace hieroglyfů	9
2.1.2.2 Vešebty	9
2.1.2.3 Srdeční skarabové a posmrtný soud.....	10
2.2 Kniha mrtvých	12
2.2.1 Historický vývoj	13
2.2.2 Rozdělení a obsah.....	15
2.3 Podsvětní knihy.....	17
2.3.1 (Kniha skryté komory) Amduat	18
2.3.2 Litanie na Rea	24
2.3.3 Kniha bran	25
2.3.4 Kniha podsvětních jeskyní.....	32
2.3.5 Kniha Země	38
2.4 Představy o podsvětí	40
3 ZÁVĚR	44
4 SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A PRAMENŮ.....	45
4.1 Internetové zdroje	46
5 RESUMÉ	47
6 PŘÍLOHY	48

6.1	Kniha dvou cest – detail dna rakve	48
6.2	Pohřební komora Thutmose III.	49
6.3	Amduat - 12. hodina, pohřební komora Thutmose III.	49
6.4	Litanie na Rea, pohřební komora Thutmose III.	50
6.5	Pohřební komora Haremheba	51
6.6	Kniha bran – Soudní síň vložená mezi 5. a 6. hodinou, pohřební komora Haremheba	51
6.7	Kniha bran – část 3. hodiny, pohřební komora Ramesse	52
6.8	Kniha podsvětních jeskyní – 5. část, hrobka Ramesse VI.	53
6.9	Kniha podsvětních jeskyní – detail závěrečné scény, pohřební komora Merneptaha	53
6.10	Kniha země – část D., pohřební komora Ramesse VI ...	54

1 ÚVOD

Dnešní společnosti vycházející z judaisticko-křesťanské nebo také z islámské tradice (tedy z monoteizmu – víra v jediného boha), mohou připadat polyteistické představy, nejen starověkých Egyptanů, poněkud zastaralé až přehnané, snad i primitivní. Avšak při hlubším pohledu si můžeme všimnout geniality polyteistických náboženství. V takovéto společnosti, s mnoha kulty a bohy, odpadá potřeba vytvářet neměnné náboženské představy. Je zde tudíž obrovský prostor pro individuální svobodu definice božství a nevznikají konflikty ve výkladu, nebo se neobjevují známky hereze tak časté v monoteistických náboženstvích.

Ve své práci bych chtěl posoudit vývoj staroegyptských představ o podsvětí a také představ o posmrtném životě, které k nim neodmyslitelně patří. Popíši, jak se formovaly od Staré říše do Řecko-římského období, ale pozornost budu věnovat především představám Nové říše, které se staly určujícími po zbytek staroegyptských dějin. Tyto představy se nám dochovaly v podobě náboženských zádušních textů; ve Staré říši v podobě Textů pyramid, ve Střední říši v podobě Textů rakví a v Nové říši na ně navázala tzv. Kniha mrtvých a nově vzniklé Podsvětní knihy, které jsou hlavním předmětem mého zájmu. Tato unikátní díla se dochovala především na stěnách královských pohřebních komor v Údolí králů a umožňují neocenitelný pohled na první ucelené představy o podsvětí. Uvedu a popíši nejvýznamnější z nich a pokusím se je mezi sebou porovnat a nalézt stěžejní odlišnosti.

Mezi hlavní prameny, ze kterých jsem čerpal, patří především kniha Břetislava Vachaly: *Staroegyptská Kniha mrtvých*, což je nejnovější český překlad tzv. Knihy mrtvých. A *The Egyptian Book of the Dead : The Book of Going Forth by Day*, vydaná Jamesem Wassermanem, která obsahuje jeden z nejlépe dochovaných exemplářů Knihy mrtvých, a to *Aniho papyrus (1250 př.n.l.)*, přičemž chybějící části jsou doplněny z Knihy mrtvých známé jako *Theban Recension*, které přeložil dr. Raymond O. Faulkner. Tyto publikace mi umožnily alespoň částečné pochopení

posmrtných představ, které jsou značně komplikované. Velmi užitečnou mi byla kniha Stephana Quirka: *Hieroglyphs and the Afterlife in Ancient Egypt*, která vyšla také v překladu Ladislava Bareše pod názvem: *Posmrtný život na Nilu*. Dále pak kniha Erika Hornunga; *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, která mi poskytla komplexnější pohled na Podsvětní knihy, především také díky obrazové části, ve které jsou jednotlivé „knihy“ překresleny A. G. Shedidem. V neposlední řadě musím také zmínit archeologickou encyklopedii: *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, jež mi umožnila získat jakýsi přehled o archeologických nálezech, které jsou nesmírně důležitými pramenem. Tzv. „theban mapping project“¹ umožňuje virtuální prohlídku hrobek panovníků Nové říše, které byly lokalizovány v Údolí králů, a nabízí tak unikátní pohled na jejich strukturu a vyobrazené motivy. Kniha Johna Antonyho Westa: *Traveller's Key to Ancient Egypt: a guide to the sacred places of ancient Egypt* se zabývá, jak už vypovídá její název, výkladem posvátných míst starověkého Egypta a v některých případech mi velmi posloužila k hlubšímu pochopení jednotlivých symbolik. Užitečné informace jsem našel také v knize *The Oxford history of Ancient Egypt*, která vyšla v českém překladu Daniely Feltové pod názvem: *Dějiny starověkého Egypta*. A ve studii Jana Assmana: *Smrt jako fenomén kulturní teorie*. V prepisech jmen a pojmů budu sledovat *Encyklopedii starověkého Egypta*, vydanou Českým egyptologickým ústavem. Samozřejmě jsem čerpal i z dalších pramenů a publikací, jejichž kompletní bibliografie, včetně již výše zmíněných titulů, je uvedena v seznamu použité literatury a pramenů.

¹ Který je dostupný na internetových stránkách <http://www.thebanmappingproject.com/>.

2 NÁBOŽENSKÉ ZÁDUŠNÍ TEXTY STAROVĚKÉHO EGYPTA

Zádušní texty byly vytesávány, později vyrývány a psány hieroglyfy,² ve 2. přechodném období a po roce 1000 př.n.l. také hieratickým písmem.³ Podobně jako arabština nebo hebrejština nezaznamenávaly samohlásky, což nám podstatně ztěžuje správnou interpretaci, a tím i správný význam. Avšak z pohledu polyteistické společnosti a možnosti individuálního výkladu, jak už jsem zmínil výše, je to dle mého názoru naprosto geniální počín.

Při hlubším zamyšlení zde nalezneme krásný příklad výskytu dogmat v monoteizmu; i když židé a muslimové běžně zapisují své písmo bez vokalizace, jejich Svaté knihy, tedy Tóra a Korán jsou psány s vokalizací, aby nedocházelo k nepochopení, či dokonce zkreslení textu. Jedná se tedy o naprostý opak k individuální svobodě výkladu, kterou praktikovali starověcí Egypťané, čemuž odpovídaly i zápisy náboženských či zádušních textů. Což je protikladem židovských a muslimských náboženských textů.

2.1 Texty Staré a Střední říše

Vývoj staroegyptských představ o podsvětí a o posmrtném životě jako takovém, započal již v Textech pyramid a rakví. Pokusím se je tedy alespoň stručně charakterizovat a poukázat na některé důležité aspekty, které měly vliv na vývoj náboženských zádušních textů v dalších obdobích starověkého Egypta.

² Z řeckého *hieros glyfos* („posvátný vytesaný znak“); objevující se zejména v chrámech a hrobkách, především na kamenných památkách.

³ Z řeckého *hieratikos* („posvátný“); jedná se o kurzivní písmo odvozené od hieroglyfů používané pro rychlejší zápis textů na nejrůznějších površích.

2.1.1 Texty pyramid

Soubor nejstarších náboženských zádušních textů, které se zachovaly téměř neporušené na stěnách hrobky jinak málo známého posledního panovníka 5. dynastie Venise, výstižně popisuje Stephan Quirke ve své knize *Posmrtný život na Nilu* takto: „Stěny v nitru pyramid poprvé mluví: jsou pokryty pečlivě tesanými sloupci rytých hieroglyfů vyplněných modrým barvivem, aby se odrážely od jasně bílého vápence. Jde o Texty pyramid, jejichž dávný název neznáme, soubor tajuplných formulí, které měly panovníkovi zajistit věčný život prostřednictvím motivů slunečního boha Rea a boha Usira, který je králem mrtvých.“⁴ Podobné texty, avšak neúplné, byly nalezeny také na stěnách pohřebních komor a přilehlých předsíní panovníků 6. dynastie, mezi které patří: Teti, u kterého se nápisy objevují také na královském sarkofágu, Pepi I., Merenre I., Pepi II. a Ibi (ne příliš známý panovník 8. dynastie). U posledních čtyř panovníků se nápisy začínají objevovat také v dalších místnostech. Za vlády Pepiho II. jsou jimi vybavené také pohřební komory jeho královen; Vedžebten, Neit a Iput, i když v těchto případech se texty vyskytovaly pouze v jedné místnosti.⁵

V Textech pyramid je poprvé doložena konkrétní podoba boha Usira, který začal nabývat na důležitosti společně s héliopolskou kosmogonií, jejíž byl součástí. Mýtus o Usirovi a Eset přímo navazuje na héliopolskou tradici a pojednává o smrti boha Usira a zrození jeho syna Hora. Stal se jedním z nejdůležitějších mýtů, který měl nemalý vliv na pozdější posmrtné představy, především pak v Nové říši. Hor tedy přebírá egyptský trůn po svém zavražděném otci Usirovi, který se stáhl do podsvětí, aby tam vládl mrtvým. Proto jsou všichni ostatní panovníci starověkého Egypta považováni během svého života za vtěleného Hora,

⁴ QUIRKE, S., *Posmrtný život na Nilu*, s. 51.

⁵ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 1.

zatímco Usir byl spojován s královským majestátem po panovníkově smrti a představoval jeho posmrtnou podobu.

Posmrtný život byl převážně astrálního (nebeského) rázu, s důležitými prvky vztahujícími se k zemské sféře, kterou reprezentoval Duat (později podzemní říše – podsvětí). Role a důležitost Duatu se později rozvíjela v Textech rakví, především však v Podsvětních knihách a Knihách mrtvých Nové říše a dále. Ovšem v Textech pyramid dominují astrální aspekty, a proto se mnoho textů zabývá metodou, jak se dostat do nebe a získat status *ach* („blažený zemřelý“). Panovník doufal, že by se eventuálně mohl připojit k nebeské družině slunečního boha Rea a mohl s ním navěky putovat oblohou v jeho nebeské bárce. Byla to tedy tato dvě božstva – Usir a Re - která se stala nejdůležitějšími z široké škály bohů a nadpřirozených bytostí, a která začala hrát ústřední roli v posmrtných představách.⁶

Jak je vidno, Texty rakví byly určeny pouze panovníkovi, který v podstatě představoval žijícího boha, nebo teoreticky jakéhosi nejvyššího velekněze všech místních kultů. Každá pohřební komora byla unikátní a objevovaly se zde jakási říkadla (či formule) zajišťující nerušenou posmrtnou existenci a také různé hymny, litanie a oslavné texty. Nelze tedy hovořit o žádném uceleném díle, které by se objevovalo v neměnné podobě, ale dochází zde k neustálému přetváření a k tvorbě nových formulací. V Textech pyramid se neobjevovaly žádné ilustrace.

O posmrtných představách obyčejných lidí nevíme bohužel nic. Ale díky malovaným reliéfům, které se dochovaly v obětních kaplích členů královského dvora Staré říše, lze usuzovat, že zde existovala představa jakési posmrtné existence, avšak nikde se výslovně nezmiňuje posmrtný život.⁷

⁶ FAULKNER, R. O., *The Egyptian Book of the Dead*, s. 140.

⁷ QUIRKE, S., *Posmrtný život na Nilu*, s. 65.

Období Staré říše bylo v podstatě jakousi „kolébkou“ představ o posmrtném životě, které byly vyjádřeny převážně formou jakýchsi krátkých říkadel. Měly zajistit zesnulému panovníkovi mj. především svobodu pohybu a ochranu před nebezpečnými bytostmi, které by mohly ohrozit jeho posmrtný život. Tyto představy se stávaly jakýmsi „vzorem“ pro budoucí generace, které je přejímaly a ještě více rozvíjely, aby se nerušená posmrtná existence otevřela také ostatním smrtelníkům. Tento výrazný posun ve využití náboženské zádušní literatury je patrný nejen v případě královen Pepiho II., ale také v pozdní Staré říši, v 1. přechodném období a v rané Střední říši, kdy dochází k jejímu rozšiřování také mezi aristokracii a později i mezi majetnější obyvatelstvo v podobě Textů rakví.

2.1.2 Texty rakví

Rozšiřování posmrtného života z okruhu panovnickovy moci se začíná objevovat již koncem Staré říše. Tato tzv. demokratizace posmrtných představ byla ovšem podmíněna výskytem náboženských zádušních textů, podobně jako tomu bylo v Textech pyramid. Začaly tedy vznikat nové soubory textů, které již nebyly vytesávány výhradně na stěnách pyramid a pohřebních komor, které si mohl dovolit jen panovník. Místo toho byly zapisovány převážně na vnitřní stěny rakví a jsou podle toho také nazývány. Posmrtný život byl tedy umožněn nejen panovníkovi, ale také aristokracii a všem významným osobám, které si mohly dovolit honosnou rakev.

Dějiny vzniku Textů rakví a jejich oddělení od jádra Textů pyramid jsou dosti nejasné, a to především díky velmi úzké souvislosti pohřebních zvyklostí ve třech různých obdobích politických dějin starověkého Egypta (tedy v pozdní Staré říši, v 1. přechodném období, a v rané Střední říši). A také proto, že je velmi obtížné přesně datovat prameny, které pocházejí z doby, kdy královská moc zeslábla natolik, že bylo shledáno za bezpředmětné udávat jména vládnoucího panovníka v nekrálovských

hrobkách, jak tomu bývalo zvykem. Bez uvedení královského jména⁸ je mnohem obtížnější datovat hrobku a v ní umístěné předměty a texty ve vztahu k jiným hrobkám, předmětům a textům. V poslední době sice došlo ke značnému pokroku v nepřímé dataci podle proměn znaků a hláskování, avšak datování jednotlivých rakví a hrobek přesto zůstává předmětem ostrých sporů.⁹

Náboženské zádušní texty Střední říše navazovaly na podstatný obsah Textů pyramid, který byl inovován a doplněn novými motivy. Začaly se objevovat také nové postavy, jako například postava Apopa, obrovského hada, který se snažil zabránit každodenní pouti slunečního boha.¹⁰ Posmrtný život začal nabývat mnohem konkrétnější podoby a rizika, která představoval, se stávala nebezpečnějšími.

Astrální rovina, se kterou byla spojena posmrtná existence v Textech pyramid, začala být nahrazována zemskou sférou a začalo se tak utvářet podsvětí v pravém slova smyslu. Usir byl definitivně přesunut do Duatu, podzemní říše, se kterou bude ztotožňován po zbytek egyptské historie. Zesnulý musí nejprve absolvovat cestu plnou překážek, nástrah, a nebezpečných bytostí, která je situována do podsvětí. Po zdárném překonání všech překážek je zesnulému umožněno plavit se na sluneční bárce. Později je tato představa nahrazena posmrtným soudem, který se koná před Usirem a shromážděním bohů.¹¹

Tento proces byl pravděpodobně důsledkem rozšiřování možnosti dosáhnout posmrtného života mezi širší obyvatelstvo nekrálovského původu. Možná i proto, v důsledku tohoto „ztížení“, se na dně některých

⁸ V Egyptě neexistoval pevný datovací bod, jako je tomu například u křesťanského přelomu letopočtu; roky se počítaly podle doby vládnoucího panovníka, takže pro výpočet letopočtů je rozhodující pořadí vládců.

⁹ QUIRKE, S., *Posmrtný život na Nilu*, s. 64.

¹⁰ VERNER, M., *Encyklopedie starověkého Egypta*, s. 118.

¹¹ FAULKNER, R. O., *The Egyptian Book of the Dead*, s. 140.

rakví začal objevovat jakýsi průvodce na cestě podsvětím, který měl onu cestu usnadnit a zajistit tak další nerušenou existenci. V některých případech se na sklonku dvanácté dynastie dokonce setkáváme s novou, v egyptské kultuře dosud nevídanou skladbou, která je egyptology označována jako *Kniha dvou cest* a přibližuje nám pohled na podsvětí v podobě jakési mapy.¹² Tato ojedinělá skladba byla umístována na dně rakví a pochází ze sídelního města Lištu a jeho pohřebiště v Dahšúru, odkud se rozšířila na jih do Bereše a na sever do srdce Dolního Egypta.¹³ *Kniha dvou cest* se dochovala ve vícero verzích, které se liší počtem ilustrací i počtem jmen podsvětních bytostí. Sloužila jako průvodce podsvětím a poskytovala mj. znalosti jmen stezek, strážných a jiných bytostí, což přinášelo jejich hlubší poznání, a tím také možnost bezpečného průchodu.¹⁴ Jedinečnost těchto skladeb spočívá v jejich zpracování. Jak už vypovídá název, hlavním tématem jsou dvě cesty, znázorněny modrou a černou linkou, které jsou odděleny Ohnivým jezerem. Tyto dvě cesty představují pravděpodobně klasickou stezku země (černá linka) a vodní cestu (modrá linka).

Nejasnost a těžká pochopitelnost tohoto díla se stala předmětem sporů mnoha badatelů a různých interpretací. Pro nás je ovšem směrodatné, že tyto kresby resp. mapy jsou prvním ilustrovaným zobrazením podsvětí a představují tak jakési přímé předchůdce tzv. *Podsvětních knih*.¹⁵

Texty rakví by si bezesporu zasloužily podrobnější popis, avšak z důvodu zaměření této práce na zádušní literaturu Nové říše, zde uvedu jen několik stěžejních příkladů.

¹² Viz příloha 6.1.

¹³ QUIRKE, S., *Posmrtný život na Nilu*, s. 88-89.

¹⁴ WEST, J. A., *Traveller's Key to Ancient Egypt*, s. 313.

¹⁵ Viz kapitola 2.3.

2.1.2.1 Úpadek Textů rakví a deformace hieroglyfů

K úpadku Textů rakví dochází za vlády Senusreta III.¹⁶ Texty na rakvích jsou zredukovány na nejzákladnější minimum a vnitřní stěna rakve pozbyla svých, pro ni dříve typických nápisů a říkadel.¹⁷ O příčinách se mohou vést pouze úvahy a spekulace, které ovšem pravděpodobně nijak podstatně nesouvisí s vývojem posmrtných představ. Důležité ovšem je, že během vlády nástupců Senusreta III. se na památkách určených pro zádušní kult princezny Neferuptah, dcery Amenemheta III. začaly objevovat tzv. deformované hieroglyfy. Tento zvyk byl pravděpodobně zaveden, protože některé hieroglyfické značky, které byly kladeny do těsné blízkosti zemřelého, začaly být chápány jako jakési riziko ohrožující snahu nabýt posmrtné existence.¹⁸ Jednalo se především o hieroglyfy ve tvaru ptáků, kterým například chybí noha, nebo ve tvaru hadů, kteří mají přetátou šíji.¹⁹ Tyto deformace se objevují také na nejstarších vešebtech a srdečních skarabech, pocházejících sice z pozdní Střední říše, avšak k jejich širšímu užití docházelo až v období říše Nové a v nadcházejících obdobích.

2.1.2.2 Vešebty

Obyvatelé starověkého Egypta byli povinováni veřejně prospěšnými pracemi, které museli pro panovníka a stát odpracovat. Avšak pro členy majetnější vrstvy se naskýkala možnost poslat za sebe svého služebníka, který za ně danou práci odvedl, a tím pádem se sami mohli veřejným pracím vyhnout. Můžeme se tedy domnívat, že podobná povinnost byla předpokládána také v posmrtném životě. A proto také pravděpodobně

¹⁶ Střední říše, 12. dynastie.

¹⁷ QUIRKE, S., *Posmrtný život na Nilu*, s. 99.

¹⁸ Podle Stephana Quirkeho je to i jeden z možných důvodů pro úpadek textů rakví, (QUIRKE, S., *Posmrtný život na Nilu*, s. 100).

¹⁹ QUIRKE, S., *Posmrtný život na Nilu*, s. 100-101.

vznikly vešebty, které měly za úkol v případě potřeby zastoupit zemřelého a vykonat za něj jakoukoli těžkou práci, která po něm mohla být na onom světě požadována. *Vešebt* v egyptské lidové etymologii znamená: „ten, který odpovídá“²⁰ Jednalo se o malé sošky, nejčastěji vyráběny z kamene a ze dřeva, které se nacházely v pohřební výbavě od pozdní Střední říše až do Ptolemaiovské doby. Od závěru 12. dynastie často nesly také charakteristický text, který se později objevuje také jako „6. říkadlo“ Knihy mrtvých:

*Ó vešebte,
až budu povolán a bude mi určena jakákoliv práce,
vykonávaná tam v říši mrtvých,
což působí nepříjemnosti člověku,
když má nějakou povinnost,
na tebe připadne tento úkol:
pracovat na polích, zavlažovat břehy
a přenášet písek z východního břehu na západní!
Pak odpovíš: „Provedu, zde jsem!“²¹*

2.1.2.3 Srdeční skarabové a posmrtný soud

Nejstarší známé doklady o posmrtném soudu se podobají dokonale vyřezávaným skarabům s lidskou tváří. Spodní strana je úmyslně popsána poškozenými hieroglyfy a text se obrací na srdce, aby nesevřelo proti zemřelému v okamžiku soudu.²²

²⁰ VERNER, M., *Encyklopedie starověkého Egypta*, s. 496.

²¹ Překlad Břetislava Vachaly, (VACHALA, B., *Staroegyptská Kniha mrtvých*, s. 21).

²² QUIRKE, S., *Posmrtný život na Nilu*, s. 104.

*Ó mé srdce, které mám od své matky,
 ó mé srdce, které mám od své matky,
 ó mé srdce mých proměn!
 Nevystupuj proti mně jako svědek,
 Nestav se proti mně před soudním dvorem,
 Nesnižuj mě před strážcem vah!
 Jsi můj duch, který je v mém těle,
 Můj stvořitel, který léčí moje údy.
 Kéž se odebereš na šťastné místo,
 které je pro nás připraveno.²³*

Tento krátký, ale velmi významný text, který je později zařazen do Knihy mrtvých a představuje nestarší dochovanou konkrétní zmínku o posmrtném soudu na základě činů, vykonaných za života. Víra v posmrtný soud existovala pravděpodobně už mnohem dříve, ale teprve až v Textech rakví je poskytnut první konkrétní důkaz pro postup na onen svět. Rozsudek je vynášen před Usirem a shromážděním bohů, avšak není uvedena žádná konkrétní podoba procesu samotného.²⁴

Tato představa posmrtného soudu je pak následně rozvíjena v období Nové říše a patří mezi nejčastěji přejímané staroegyptské výjevy.

²³ Překlad Břetislava Vachaly, (VACHALA, B., *Staroegyptská Kniha mrtvých*, s. 64).

²⁴ FAULKNER, R. O., *The Egyptian Book of the Dead*, s. 140.

2.2 Kniha mrtvých

K pojmu Kniha mrtvých musíme přistupovat velmi obezřetně, protože se nejedná o knihu jako takovou, ale o soubor nejrůznějších říkadel, formulí a náboženských textů s ilustracemi, poskládaných do jediného celku – tedy jakési „Knihy“.

Tyto nové zádušní texty, které se začínají objevovat od Nové říše dále, si zachovávaly původní jádro Textů rakví. Docházelo k celkovému úbytku formulí, především těch, které sloužily k získávání božských podob, a byly nahrazovány novými. Kromě nejrůznějších inovací, se začínají také objevovat tzv. viněty; ilustrace, které posilovaly a prohlubovaly přesnost každé formule (říkadla).²⁵

Díky pokračující demokratizaci posmrtného života, začala být posmrtná existence dostupná všem. V nekralovských hrobech se proto začaly objevovat zádušní texty převážně na papyrových a kožených svitcích, které byly z ekonomického hlediska mnohem dostupnější. Měly zemřelému zajistit mj.: možnost vycházet z hrobu, přijímat oběti, získat schopnost ovládat své tělo a živly, znalost podsvětí a bytostí v něm žijících, aby tudy mohli nerušeně projít a dosáhnout tak nerušené a spokojené existence na onom světě. Začaly se objevovat i nové prvky, jako např.: důrazné prohlášení o své nevinně před posledním soudem tzv. negativní zpověď, nebo také oslavné chvalo zpěvy na hlavní dvě božstva, která pro ně představovali příslib zmrtvýchvstání – slunečního boha Rea a vládce zemřelých Usira.

²⁵ QUIRKE, S., *Posmrtný život na Nilu*, s. 112.

2.2.1 Historický vývoj

Soubor prvních textů, který můžeme přiřadit ke Knize mrtvých, byl nalezen na rakvi královny Mentuhotep, kterou dnes řadíme do 16. dynastie²⁶. Jedná se o téměř jedinou památku tohoto typu nalezenou před opětovným sjednocením Egypta. Bohužel zatím nebyly objeveny hrobky Ahmose I. ani jeho syna Amenhotepa I. První doklady z počátku Nové říše tedy nacházíme především na plátěných rubáších, pokrytých říkadly z Knihy mrtvých, kterými byla ovinuta mumifikovaná těla princů a princezen.²⁷ Během oficiální vlády Thutmose III. docházelo k největšímu rozmachu posmrtných představ. Říkadla a formule Knihy mrtvých procházely mnoha inovacemi (např. soud nad zemřelými) a zapisování na svitky se stávalo běžnou záležitostí pohřebních výbav. Především se však začal objevovat jakýsi nový žánr zádušní literatury, určené výhradně panovníkovi, tzv. Podsvětní knihy.²⁸

S příchodem vlády Amenhotepa IV. (Achnatona) a jeho radikální náboženské reformy bylo používání Knihy mrtvých na krátko přerušeno, avšak po jeho smrti se začínají některé formule (říkadla) opětovně používat, čehož nám je dokladem Tutanchamonova hrobka.

Počátkem vlády Merenptaha se texty Knihy mrtvých začínají objevovat také na stěnách královských hrobek, jako například začátek říkadla 125. (týkajícího se posmrtného soudu). Během vlády 20. dynastie je toto říkadlo ještě rozšířeno, ale základ zůstal víceméně stejný. V témže období se rovněž některá říkadla začínají objevovat i na stěnách chrámů, jako například říkadlo 110. a 148. Některé další formule a říkadla se objevují na soškách a skarabech.²⁹

²⁶ SHAW, I., *Dějiny starověkého Egypta*, s. 221.

²⁷ QUIRKE, S., *Posmrtný život na Nilu*, s. 114.

²⁸ Viz kapitola 2.3.

²⁹ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 13.

S nástupem Ramessovců začala být oslabována panovnická autorita, což nakonec vyústilo v řadu občanských válek a započalo tak 3. přechodné období. Ještě během vlády 21. dynastie se pak setkáváme s jakousi kompilací říkadel Knihy mrtvých a ilustracemi z Podsvětních knih. Poté však dochází k zanedbávání posmrtného života a dochází tak k celkovému úpadku používání zádušních textů až do 26. dynastie. Během tzv. saiské renesance, kdy započal rozsáhlý program obnovy (nejen) zádušních textů, byly poprvé uspořádány a seskupeny do většího celku. Často se však značně lišily počtem i délkou jednotlivých říkadel.

S nástupem perské nadvlády egyptský posmrtný život prakticky zmizel. O druhé renesanci můžeme hovořit ve 4. století př.n.l., kdy se na stěnách pohřebních komor začaly objevovat scény a texty z Podsvětních knih (zejména Amduat a Kniha bran – o kterých bude pojednáno v dalších kapitolách).³⁰

Po nástupu Alexandra Velikého a Ptolemaia započalo poslední, tedy Ptolemaiovské období. Z této doby se dochoval rukopis obyvatele Vesetu, který obsahoval v zásadě většinu verzí Knihy mrtvých, sepsaných po saiské renesanci.

První moderní edici těchto textů zveřejnil zakladatel německé egyptologie Karl Richard Lepsius pod názvem *Totenbuch* („Kniha mrtvých“). Číslování „kapitol“, kterých bylo původně 165, bylo rozšířeno o „kapitoly“ z předcházejících období, nejprve na 186 v edici egyptologa Eduarda Navilla a poté na počet 190 v edici egyptologa Wallise Budge, který užíváme dodnes.³¹ V anglických (českých) překladech se často setkáváme s pojmem *chapters* („kapitoly“) na které byla kniha dělena pravděpodobně z pragmatických důvodů. Musíme si však uvědomit, že obyvatelé starověkého Egypta je chápali zcela jinak, než jak jsou nám prezentována dnes.

³⁰ QUIRKE, S., *Posmrtný život na Nilu*, s. 160.

³¹ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 16.

Původní název se zapisoval pomocí souhlásek *rv nv prt m hrv*,³² jednotlivé verze překladu se tedy mohou lišit a dodnes jsou jádrem sporů mnoha badatelů. V anglickém překladu se obvykle uvádí: podle Erika Hornunga: *Book (or Spell) of Coming Out by day*, podle R. O. Faulknera jako: *The Book of Going Forth by day*.

Zakladatel české egyptologie František Lexa ve své knize *Náboženská literatura staroegyptská* uvádí tyto tři názvy: „Kniha příchodu do dne“, „Kniha odchodu ze dne“ a „Kniha vycházení ve dne“. A to především proto, že souhláska „m“ značí předložky: „do“, „z“ nebo „v“. Přičemž uvádí, že pro některá „říkadla“ se hodí název první, pro jiná druhý nebo třetí, a proto se domnívá, že Egypťané užívali jakéhosi souhrnného názvu, který obsahoval všechny tři již výše zmíněné názvy.³³

2.2.2 Rozdělení a obsah

Každá hrobka a zádušní texty v ní byly svým způsobem unikátní a každému zesnulému byly texty vytvářeny doslova na míru, stejně jako v předešlých obdobích. A i když byly jednotlivé „kapitoly“ očíslovány, badatelům dlouho unikal nějaký systém tématického uspořádání.

Tento systém byl objeven až francouzským egyptologem Paulem Barguetem, který si všiml, že některé „kapitoly“ *Knihy mrtvých* pocházející z období saiské renesance mají společné téma. Tento významný objev nám dokázal, že jakási tematičnost a cit pro logiku zde byla už v době, kdy byla *Kniha mrtvých* poprvé uspořádána do většího celku. Na základě jeho objevu můžeme rozdělit *Knihu mrtvých* do čtyř hlavních skupin:³⁴

³² LEXA, F., *Náboženská literatura staroegyptská*, s. 49.

³³ LEXA, F., *Náboženská literatura staroegyptská*, s. 49.

³⁴ FAULKNER, R. O., *The Egyptian Book of the Dead*, s. 141.

Říkadla 1-16. V této sekci zesnulý vstupuje do hrobky a sestupuje do podsvětí. Tělo zemřelého opětovně nabývá fyzických schopností, které mělo na zemi.

Říkadla 17-63. V této sekci je vysvětlen mýtický původ většiny důležitých míst a bohů. Zesnulému je umožněno znovu obžít tak, aby se mohl objevit jako znovuzrozené ranní slunce.

Říkadla 64-129. V této sekci zesnulý putuje po nebi na sluneční bárce jako *ach* („blažený zemřelý“). Ve večerních hodinách sestupuje z nebe do podsvětí, kde předstupuje před Usira a ostatní soudce mrtvých.

Říkadla 130-189. V této sekci je zesnulému umožněno, v případě obhájí-li se před soudem, převzít jakousi moc Vesmíru jako jeden z bohů. Tato skupina říkadla se může rozdělit ještě na dvě další; jedna obsahuje říkadla, která se zabývají cestováním sluneční bárkou boha Rea a ostatních aktivit „blažených zemřelých“. Druhá obsahuje různorodá říkadla týkající se například ochranných amuletů, poskytování stravy a důležitých míst.³⁵

V říkadlech Knihy mrtvých se sice objevují určité odkazy na podsvětí,³⁶ avšak jejich neustále se měnící obsah zcela zdeformoval původní představy. Ty se sice začaly formovat již od počátku Nové říše, ale díky jejich složitému vývoji je téměř nemožné určit dobu jejich vzniku, natož si z nich udělat nějakou konkrétnější představu o podsvětí. Navíc si myslím, že byly velmi silně ovlivněny Podsvětními knihami, kterým se věnuji v následující kapitole.

³⁵ FAULKNER, R. O., *The Egyptian Book of the Dead*, s. 141.

³⁶ Viz kapitola 2.4.

2.3 Podsvětní knihy

Počátek období Nové říše je přirozeně spjat s příchodem silné a centralizované vlády. Díky tomu dochází k opětovnému posilování kultu panovníků, kteří se snažili obnovit zašlou slávu egyptské říše. Myslím si, že právě proto začala vznikat tato nová, téměř výhradně královská zádušní literatura, jako jakási přirozená odezva panovníků na již dříve zmiňovanou „demokratizaci“ posmrtného života, kterou se otevřela posmrtná existence všem smrtelníkům. A paradoxně se tak samy staly novým vzorem pro následující generace Egyptanů nekrálovského původu. Až na pár výjimek byly tyto knihy nalezeny pouze v královských pohřebních komorách Nové říše. Po jejím rozpadu dochází opět k úpadku moci panovníka a začalo docházet k širšímu využití těchto knih, především ve formě jakýchsi kompilací, které tvořily s různými říkadly Knihy mrtvých.

Jedná se o první náboženské skladby, které mají neměnný obsah a ilustrace vytvářející dohromady s textem jeden společný celek. Jde tedy o naprosto odlišný typ děl, než jakými jsou Knihy mrtvých s neustále se měnícími soubory „říkadel“ a formulí. Hlavním motivem všech knih je noční cesta slunce podsvětím, do kterého sestupuje každý večer, aby zde dosáhlo obnovy a mohlo opět vysvitnout v ranních hodinách. Tento neustále se opakující cyklus každodenního zrození slunce byl spojován s posmrtnou existencí již v Textech pyramid.³⁷ První dochované představy jasně dokazují, ostatně tak uvádí i Eliade, že i když byl panovník občas připodobňován k Usirovi, nespadal do jeho pravomoci, a jeho ztotožňování s Reem mělo výsadní postavení.³⁸ Je tedy patrný převažující astrální aspekt, ale jen v případě panovníka. Texty pyramid a později Kniha mrtvých byly určeny i obyvatelstvu nekrálovského původu. Podsvětní knihy jsou tedy nejen reakcí panovníka na „demokratizaci“

³⁷ Viz kapitola 2.1.1.

³⁸ ELIADE, M., *Dějiny Náboženského myšlení*, s. 100.

posmrtného života, ve kterém si také nepochybně vyhrazoval právo být nadřazený svým poddaným, ale zároveň navazovaly na původní koncept ztotožnění se s Reem, tedy sluncem. Tyto silné vztahy k tradicím jsou v egyptské kultuře patrné až do jejího zániku. Ten započal postupnou asimilací římskou kulturou, když Augustus ve třicátém roce před naším letopočtem učinil Egypt provincií Říma.

V následujících kapitolách se budu věnovat Podsvětním knihám, které jsem seřadil podle jejich doloženého chronologického vzniku.

2.3.1 (Kniha skryté komory) Amduat

Nejstarší Podsvětní kniha vznikla pravděpodobně již v období vlády Thutmose I.³⁹ ⁴⁰ Avšak nejstarší kompletně dochovaná verze byla nalezena až v pohřební komoře⁴¹ jeho vnuka Thutmose III. (KV 34)⁴² a jeho prvního ministra Vaserumana (TT 61)⁴³ a nazývala se *Text skryté komory, která je v podsvětí*.⁴⁴ Označení *Kniha toho, co je v Duatu*,⁴⁵ egyptsky Amduat, užívali Egypťané jako souhrnné označení pro všechny podsvětní knihy.⁴⁶ Avšak ve své práci budu označení Amduat používat

³⁹ 18. dynastie, Nová říše.

⁴⁰ BARD, K. A., *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, s. 384.

⁴¹ Viz příloha 6.2.

⁴² KV - Kings' Valley je moderní označení, pro hroby nalezené v Údolí králů, přičemž číslovány jsou podle pořadí, v jakém byly objeveny.

⁴³ TT - Theban Tombs je moderní označení pro hroby nalezené v Thébské nekropoli, které patřily především aristokracii a vysoce postaveným občanům. Číslovány jsou podle chronologického pořadí objevu.

⁴⁴ QUIRKE, S., *Posmrtný život na Nilu*, s. 117.

⁴⁵ QUIRKE, S., *Posmrtný život na Nilu*, s. 117.

⁴⁶ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 32.

jako ekvivalent pro *Texty skryté komory, která je v podsvětí*, protože Podsvětní knihy jsou už jasně definovány svým novodobým označením.

Amduat je první kompletně ilustrovanou skladbou, kde je text závislý přímo na ilustracích a neustále na ně odkazuje. Dvanáct sekcí, do kterých je kniha rozdělena, představuje dvanáct hodin, které musí slunce překonat během své noční cesty podsvětím. Přičemž nejdůležitější událost nastává na konci šesté hodiny, tedy o půl noci, kdy dochází k jeho obnově, aby mohlo opět v plné síle vysvitnout v ranních hodinách.

Jednotlivé obrazy a jejich popisky (legenda) jsou uspořádány do tří registrů. Pro hlavní téma je vyhrazen prostřední registr, zatímco v horním se objevují obecné jevy podsvětí a v dolním další motivy, které jsou specifické pro danou oblast hodiny (podsvětí). Horizontální zápis, objevující se v záhlaví každé hodiny, líčí významné události, které se zde odehrávají. Jednotlivé hodiny jsou vzájemně odděleny krátkými úvody, které jsou uspořádány do vertikálních sloupců a udávají názvy hodin, průchodů a oblastí před kterými se nacházejí.⁴⁷

Kniha začíná vstupem boha Rea, který představuje *ba* (duši) slunce do první hodiny, která se však značně liší od ostatních. Jako jediná má zdvojený prostřední registr a sluneční bárka se objevuje na začátku každého z nich. Na jedné je vyobrazen bůh slunce jako *ba* s beraní hlavou a společně se svou družinou proplouvá všemi hodinami noci. Na druhé bárce je v podobě slunečního skaraba, který je symbolem vzkříšení a věčného života,⁴⁸ uctíván Usirem. V horním a spodním registru jsou vyobrazena jednotlivá božstva s ostatními obyvateli podsvětí, kteří svou přítomností oslavují příchod slunce.

Skutečné podsvětí začíná ve druhé hodině, kde dominuje vodní masa nazývaná se Vernes a je obývána „blaženými zemřelými“, kteří zde

⁴⁷ Viz příloha 6.2.

⁴⁸ ARMOUR, R. A., *Gods and Myths of Ancient Egypt*, s. 13.

nerušeně tráví svou posmrtnou existenci bez jakéhokoli strádání.⁴⁹ Blahobyt je zajištěn obhospodařováním přidělené půdy, což je tématem druhé hodiny, kde se ve spodním registru objevují rolníci nesoucí klasy obilí. Území „blažených zemřelých“ pokračuje vodstvem Usira, které ve třetí hodině nahrazuje vodní masu Vernes.⁵⁰ Zajištění dalších materiálních potřeb navazuje na předešlé téma, avšak navíc se zde objevují také různé bytosti ozbrojené noži. Časté zobrazení Usirovy přítomnosti ve spodním registru připomíná jeho důležitost. V těchto dvou hodinách se v hlavních registrech objevují také jakási doprovodná plavidla, která se již v dalších hodinách nevyskytují.

Následující dvě hodiny mají jako jediné částečně nakloněné registry a představují území boha Sokara, který byl považován za ochránce zemřelých již ve Staré říši.⁵¹ Později byl často ztotožňován s Usirem, podobně jako ostatní bohové a ochránci zemřelých.⁵² Země hojnosti je tak nahrazena pustou a neproniknutelnou temnotou, obývanou pouze hady a vrahy. Svažující se stezka (nakloněný registr), která začíná ve čtvrté hodině, nejspíše představuje hlubší sestup do podsvětí. Sluneční bárka není pravděpodobně schopna samostatného pohybu a musí být proto tažena čtyřmi bytostmi. Uprostřed hodiny se objevuje Oko Rea, které je chráněno Sokarem a Horem. V páté hodině se objevuje Sokar v jakémisi oválu, který představuje jeho sídlo v podzemní jeskyni.⁵³ Hluboko pod ním se rozlévá Ohnivé jezero, které představuje místo trestu.⁵⁴ Nad ním se rozprostírá mohyla, díky čemuž dochází k nadzvednutí stezky (nakloněný

⁴⁹ SCHWEIZER, A., *The Sungod's Journey Through the Netherworld*, s. 219.

⁵⁰ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 36.

⁵¹ VERNER, M., *Encyklopedie starověkého Egypta*, s. 441.

⁵² Viz dále.

⁵³ VERNER, M., *Encyklopedie starověkého Egypta*, s. 441.

⁵⁴ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 37.

registr) a následnému zúžení průchodu v samém středu této hodiny. Sluneční bárka je zde tažena sedmi muži a sedmi ženami.

Šestá hodina se odehrává v nejhlubším podsvětí, kde se na konci hlavního registru nachází mrtvé tělo slunce, které představuje boha Usira. Bůh Re, představující *ba* (duši) slunce se s ním musí spojit, a tím dojde k očekávanému znovuzrození slunce a k jeho postupné obnově. Představa tohoto „zmrtevýchvstání“ je zdůrazněna částečně vzpřímenými božstvy, která jsou vyobrazena v horním a spodním registru. Objevují se zde také symboly světské moci (žezla, koruny) a královské mumie, což je v celém Amduatu ojedinělé. Jedná se tedy o jediné přímé pojitko zesnulého panovníka s celou kompilací.⁵⁵ Ve spodním registru se objevují Sobek a Nun, božstva představující prvotní oceán, ze kterého vzešel život a zdůrazňující tedy regenerační síly, které jsou potřeba k obnově slunce.⁵⁶

Následující sedmá hodina představuje konfrontaci a následné vítězství řádu a světla v podobě slunce nad chaosem a temnotou v podobě obrovského hada Apopa, úhlavního nepřítele slunce, který se objevuje již od Textů rakví.⁵⁷ Hlavním motivem této hodiny je tedy potrestání nepřátel. V hlavním registru je před sluneční bárkou vyobrazen spoutaný Apop, očarován Sutechem a Eset a následně svázán bohyní Selket, která patří mezi ochranná božstva již od 1.dynastie.⁵⁸ Mimo to je slunce také chráněno stočeným hadem – *Mehen*, který jej bude chránit po zbytek jeho cesty podsvětím. Znázorňuje záhadnost a posvátnost a zároveň poskytuje duchovní (svaté) znalosti.⁵⁹ V horním registru je vyobrazen Usir, který je také chráněn hadem – *Mehen*, jak vítězí nad svými nepřáteli. Ti jsou spoutáni, nebo jsou jim dokonce useknuty hlavy.

⁵⁵ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 34.

⁵⁶ RUSH, J. A., *The Twelve Gates*, s. 214.

⁵⁷ Viz kapitola 2.1.1.

⁵⁸ VERNER, M., *Encyklopedie starověkého Egypta*, s. 423.

⁵⁹ PICCIONE P. A., *Mehen, Mysteries and Resurrection from the Coiled Serpent*, s. 43.

Ve spodním registru je vyobrazen Hor sedící na trůnu a určující chod hvězd, kterými je vyplněn téměř celý registr.

V osmé hodině je sluneční bárka opět tažena, tentokrát osmi mužskými postavami. Horní a spodní registr jsou symetricky rozděleny, každý do pěti jakýchsi jeskyní nebo hrobek (jeskyní) a jsou uzavřeny dveřmi. Uvnitř se nacházejí bytosti, které většinou sedí na hieroglyfech označujících oblečení. Tématem této hodiny je tedy poskytování oblečení, které hrálo důležitou roli již v raných posmrtných představách.⁶⁰

Hlavním tématem deváté hodiny je opět zajišťování materiálních potřeb. V horním a spodním registru se objevují hieroglyfy značící oblečení a navazují tak na hodinu předešlou. V hlavním registru je osm tahačů sluneční bárky z předešlé hodiny nahrazeno dvanácti novými, kteří ovšem již bárku netáhnou, ale pravděpodobně jí pomáhají pádlováním, protože každý z nich drží v ruce pádlo. Na konci registru jsou pak vyobrazeny tři božské bytosti, které zajišťují zemřelým další materiální potřeby, stejně jako devět božstev na konci spodního registru nesoucích klasy obilí.

Uprostřed hlavního registru desáté hodiny se před sluneční bárkou objevují různě ozbrojené postavy, které chrání boha slunce před jeho nepřáteli. Oko Rea a Horovo oko jsou vyobrazeny v horním registru, společně se sedícím Thovtem, několika vyobrazeními bohyně Sachmet a dalšími božstvy, která je ochraňují a léčí.⁶¹ Ve spodním registru dominuje prvotní vodstvo Nun, obývané těmi, kteří zahynuli utopením. Pod dohledem Hora je jim zde umožněno dosáhnout jakési blažené posmrtné existence. Jedná se tak o nejraději představy o posmrtném životě těch, jejichž těla nebyla nalezena a nemohla tedy být řádně pohřbena, na čemž si Egypťané velmi zakládali.⁶²

⁶⁰ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 39.

⁶¹ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 40.

⁶² SCHWEIZER, A., *The Sun-god's Journey Through the Netherworld*, s. 166-167.

Přípravy nadcházejícího svítání jsou hlavním tématem jedenácté hodiny. Před sluneční bárkou se objevuje tzv. „Obklopitel světa“⁶³, který je přenášen několika postavami a sehraje důležitou roli v poslední hodině při obnově slunce. V horním registru je vyobrazen Re jako pán času, společně se svou družinou a čtyřmi božstvy sedícími na hadech se dvěma hlavami a svým ohnivým dechem spalujícími všechny nepřátele, kteří jsou vrháni do ohnivých jam spodního registru, kde dochází k jejich kompletní likvidaci pod dohledem Hora, který zde obviňuje další nepřátele svého otce.⁶⁴

Znovuzrození slunce nastává v poslední dvanácté hodině.⁶⁵ Tato událost je oslavována různými božstvy, která jsou vyobrazena se zdviženými pažemi v horním i spodním registru. Navíc se zde objevují v horním registru také božstva, která naposled zahánějí Apopa. Ve spodním registru se objevují také prvotní božstva ve dvou párech, protože dochází k opakování prvotního stvoření.⁶⁶ Za nimi jsou vyobrazeni veslaři, kteří doprovázejí slunce až k nebesům. O významu této události svědčí neobvykle velký počet postav, které táhnou sluneční bárku s „milióny blažených zesnulých“ přes tělo velkého hada, tělo tzv. „Obklopitele světa“, který se objevil už v jedenácté hodině. Jeho vyobrazení, od ocasu k hlavě, znázorňuje nutnou změnu toku času, ke které zde dochází; všechny staré a slabé bytosti jsou skrze něj omlazeny a vycházejí z jeho úst jako novorozené děti.⁶⁷ Na konci hodiny je vyobrazen opět sluneční skarab, jak letí do rozevřené náruče boha Šua, který jej opět vyzvedne jako slunce na denní oblohu.

⁶³ Z anglického překladu „World-encircler“.

⁶⁴ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 41.

⁶⁵ Viz příloha 6.3.

⁶⁶ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 41.

⁶⁷ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 41.

Skladba Amduat popisuje noční cestu boha slunce a je prvním uceleným dílem tohoto typu. Umožňuje nám utvořit si alespoň částečnou představu o podsvětí, které v období Nové říše začalo výrazně nabývat na důležitosti. Amduat je dle mého názoru nejdůležitější skladbou Nové říše, protože se stala jakousi předlohou pro rozvoj dalších představ o posmrtném životě, což ostatně dokazuje vznik dalších Podsvětních knih.

2.3.2 Litanie na Rea

V případě kompilace, která je známa pod novodobým označením Litanie na Rea, se nejedná o skutečnou Podsvětní knihu. Svým obsahem je jim však blízká a proto ji zde ve stručnosti představím.

První dochované oddíly této kompilace se objevují opět v pohřební komoře⁶⁸ Thutmose III.⁶⁹ (KV 34) a jeho prvního ministra Vaserumana (TT 61), a také na plátěném rubáši, kterým byla ovinuta mumie Thutmose III.⁷⁰ V hrobce Vaserumana se navíc objevuje také původní název: „Kniha uctívání Rea“.⁷¹ V biografii Thutmose III. americký historik a archeolog Bryan uvádí: „*Vaserumanova zodpovědnost nad výstavbou královských hrobek vysvětluje, proč byly texty Litanie na Rea rozděleny mezi pohřební komoru Thumose III a jeho vlastní, přičemž si přivlastnil také Amduat.*“⁷² Později od vlády Sethiho I.⁷³ (KV 17) se stala standardní výbavou chodeb, které přiléhaly k pohřebním komorám.⁷⁴

⁶⁸ Viz příloha 6.4.

⁶⁹ 18. dynastie, Nová říše.

⁷⁰ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 136.

⁷¹ QUIRKE, S., *Posmrtný život na Nilu*, s. 183.

⁷² BRYAN, B. M., *Thutmose III: A New Biography*, s. 73.

⁷³ 19. dynastie, Nová říše.

⁷⁴ BARD, K. A., *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, s. 385.

Kompilace je rozdělena na dvě části a začíná tzv. „Velkou litanií“, která oslovuje a zobrazuje sedmdesát pět jmen a podob boha slunce. Většinou je vyobrazen v podobě mumii s různými hlavami. Každá modlitba začíná veršem „*Chvála tobě, mocný Ree*“.⁷⁵ Druhá část je tvořena ne příliš jasným textem, jenž je pomocí jedinečných úvodních refrénů rozdělen do devíti částí.

Litanie na Rea byla pro majitele hrobky nesmírně důležitá, protože znalost jmen hrála důležitou roli již od Staré říše.⁷⁶ Není sice klasickou Podsvětní knihou, která poskytovala komplexní pohled na podsvětí, ale v podobě jakési „encyklopedie božských jmen“ zaručovala svému majiteli bezpečné bytí na onom světě.

2.3.3 Kniha bran

V hrobkách Haremheba⁷⁷ (KV 57) a jeho nástupce Ramesse I.⁷⁸ (KV 16) byla nalezena nejstarší, ačkoliv nekompletní, verze této skladby (prvních šest hodin noci), která nahradila Amduat na stěnách pohřebních komor.^{79 80} Kompletní verze byla nalezena až v hrobce Sethiho I. (KV 17), kde je zbývajících šest hodin vyobrazeno na jeho sarkofágu.⁸¹ Původní název není doložen, ale jak už jsem naznačil, je rozdělena do dvanácti hodin noci, které jsou vzájemně odděleny branami, a proto je nazývána Knihou bran.

⁷⁵ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 137.

⁷⁶ Viz kapitola 2.1.1.

⁷⁷ 18. dynastie, Nová říše.

⁷⁸ 19. dynastie, Nová říše.

⁷⁹ Viz příloha 6.5.

⁸⁰ QUIRKE, S., *Posmrtný život na Nilu*, s. 126.

⁸¹ BARD, K. A., *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, s. 384.

Jednotlivé hodiny jsou od sebe zřetelně odděleny velkými branami, které hlídají posvátné kobry a každá hodina je opět rozdělena do tří registrů, podobně jako v Amduatu.⁸² Avšak navíc se zde objevují také dvě speciální scény:⁸³ první je vložena mezi pátou a šestou hodinou a druhá navazuje na poslední dvanáctou hodinu. Družina boha slunce se zde značně zmenšila a na jeho cestě podsvětím ho doprovázejí pouze dvě božstva. Sluneční bárka je tažena všemi hodinami (kromě první, jež sloužila jako jakýsi úvod) čtyřmi bytostmi a bůh slunce je ve všech hodinách chráněn hadem – *Mehen*. Ve většině hodin je ve spodním registru vyobrazen Atum. V podobě člověka se sokolí hlavou opírajícího se o hůl symbolizuje stáří a zapadající slunce, a je proto ztotožňován s Reem.⁸⁴ Budu ho tedy označovat synkretismem Atum-Re. V posledních dvou hodinách ani v závěrečné scéně se však již neobjevuje, protože bůh slunce začíná nabývat svou ranní omlazenou podobu.

První hodina představuje intersticiální (vsunutou) oblast, která předchází vlastnímu podsvětí, jež začíná bránou vyobrazenou na konci této oblasti. Bůh slunce, vyobrazen opět v podobě *ba* (duše) s beraní hlavou, je vítán kolektivem mrtvých, kteří jsou umístěni uvnitř západního pohoří, tam kde slunce zapadá. Jsou zde vyobrazeny také dva kůly, jeden nese hlavu šakala (horní registr) a druhý berana (spodní registr). Podle Erika Hornunga se jedná: „o ztělesnění dominantní božské moci, která odměňuje i trestá ty, kteří přebývají na onom světě.“⁸⁵

V hlavním registru druhé hodiny se bárka boha slunce, která je tažena čtyřmi postavami, setkává s různými božstvy. Horní registr je obývaný „blaženými zesnulými“, kteří žili spravedlivě. Tento princip, který

⁸² Viz příloha 6.7.

⁸³ Viz příloha 6.6.

⁸⁴ VERNER, M., *Encyklopedie starověkého Egypta*, s. 128.

⁸⁵ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 59.

překonával smrt a umožňoval trvání a život, Egypťané nazývali *maat*.⁸⁶ A v případě obyčejných lidí se stal nezbytným, jestliže chtěli dosáhnout nerušené posmrtné existence. Ve spodním registru je vyobrazen Atum-Re a před ním jsou spoutaní nepřátele boha slunce, tedy ti, kteří se na zemi rouhali, podváděli a lhali.⁸⁷

V horním registru třetí hodiny jsou vyobrazeny svatyně a v nich stojící mumie, které zdůrazňují ústřední motiv noční cesty, tedy vzkříšení mrtvých. Za nimi se pak rozprostírá Ohnivé jezero, které spaluje zatracené a „blaženým zesnulým“ nijak neškodí.⁸⁸ Bárka boha slunce je opět tažena čtyřmi postavami a musí překonat dlouhou tyč ohraničenou hlavami býků, tzv. „bárku země“, která symbolizuje celkové zahuštění noční cesty skrze hlubiny země.⁸⁹ Na začátku spodního registru je vyobrazen Atum-Re společně s obrovským hadem Apopem. Za pomoci dvou devater božstev, která jsou vyobrazena za ním, je Apop překonán a tím je opět zdůrazněna porážka chaosu a temnoty.

V horním registru čtvrté hodiny jsou vyobrazeny dvě vodní plochy, které pravděpodobně plní podobnou funkci jako Ohnivé jezero v předešlé hodině. Jedno je chráněno šakaly a druhé vztyčenými posvátnými kobrami (ureus). Před bárkou boha slunce jsou vyobrazeny svatyně s ležícími mumiami, kterým je později umožněno vzkříšení skrze boha slunce. Za nimi stojí bohové dvanácti nočních hodin na dvou trojúhelnících a mezi nimi je vyobrazeno obrovské množství hadů. Bohové jsou nabádáni, aby se hady živili a ničili vše, co se jim narodí.⁹⁰ Ve spodním registru je zobrazen Usir, který je ze všech stran chráněn

⁸⁶ ASSMANN, J., *Smrt jako fenomén kulturní teorie*, s. 41.

⁸⁷ WEST, J. A., *Traveller's Key to Ancient Egypt*, s. 299.

⁸⁸ PIPPY, J. H. C., *Egyptian Origin of the Book of Revelation*, s. 416.

⁸⁹ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 60.

⁹⁰ WEST, J. A., *Traveller's Key to Ancient Egypt*, s. 299.

doprovodným božstvem. Za nimi jsou ohnivé jámy, kde jsou trestáni pod dohledem Atum-Rea jeho nepřátelé.

Obsah páté hodiny je poněkud složitější. V horním registru jsou vyobrazena božstva nesoucí šňůru, kterou se vyměřují pole a představující tak rozdělování země „blaženým zesnulým“. Ve spodním registru jim je dána příležitost věčného života, což je znázorněno bohy, kteří nesou hadí tělo s hieroglyfy symbolizujícími život.⁹¹ Zde se také objevují čtyři lidské rasy: Egypťané, Asiati, černoši a Libyjci, kterým je také nově zajištěna posmrtná existence. V hlavním registru je před bárkou nesen spoutaný had Apop, aby nemohl ohrozit nadcházející události.

Mezi pátou a šestou hodinou je vložena speciální scéna,⁹² na které je vyobrazena soudní síň, která postrádá obvyklé členění do registrů. Usir sedí na nejvyšší platformě jakéhosi stupňovitého pódia a řídí soudní proces. Na jednotlivých stupních pod ním stojí zesnulí, kteří jsou zde souzeni. Tato scéna posledního soudu je význačná také tím, že je zde užito kryptografického písma.

Hlavním motivem šesté hodiny je stejně jako v Amduatu znovuzrození slunce a jeho obnova. Sjednocení *ba* (duše) boha slunce s jeho tělem, které je ovšem neviditelné, se odehrává v hlavním registru. Řada bohů, kteří jsou vyobrazení před bárkou, podpírá mrtvé tělo slunce, a proto jsou jejich paže také neviditelné.⁹³ Ve spodním registru jsou zobrazeny mumie zemřelých, které leží na posteli v podobě hada a účastní se spojení s božským *ba*. Tím je jim umožněno, stejně jako slunci, znovuzrození a obnova, později chápáno jako jakési „zmrtvýchvstání“. V horním registru se objevují bohové, kteří jsou ozbrojeni vidlicovitými tyčemi a udržují tak odstup Apopa, který by mohl tuto rozhodující událost ohrozit. Za nimi z hadího těla vyvstávají lidské hlavy, které Apop spolkl a

⁹¹ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 61.

⁹² Viz příloha 6.6.

⁹³ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 62.

nyňí je povinen je osvobodit. V jeho těsném závěsu je vyobrazeno zkroucené dvojité lano, které symbolizuje věčnost.⁹⁴

Motivem následující sedmé hodiny je, podobně jako v Amduatu, potrestání všech nepřátel. V hlavním registru se objevují tzv. „Gebovy kůly“, ke kterým jsou vždy po dvou přivázáni nepřátelé slunce a démoni různých jmen pak zajišťují jejich utrpení.⁹⁵ Ve spodním registru jsou zobrazena božstva, která jsou vybavena srpy a sklízí obrovské klasy obilí. Tím jsou zajištěny materiální potřeby „blaženým zesnulým“, kteří se objevují ve dvou skupinách v horním registru. Jedna skupina nese nad hlavami koše s obilím, což značí jejich materiální zabezpečení. Druhá skupina je vybavena „pštosími péry Maat“,⁹⁶ které jsou symbolem jejich ospravedlnění před posledním soudem. Všem spravedlivým je zajištěna nerušená posmrtná existence, zatímco odsouzení jsou určeni k věčnému zatracení.

„Páni zaopatření na západě“, kteří jsou pověřeni, aby poskytovali ochranu „blaženým zesnulým“ a působili újmu nepřátelům, se objevují v hlavním registru osmé hodiny.⁹⁷ V horním registru je zobrazeno nekonečné lano, které stejně jako v šesté hodině znázorňuje čas, a převrácené mumie ležící na nosítkách ve spodním registru představují proces vzkříšení.

Podobně jako desátá hodina Amduatu, je následující devátá hodina věnována těm, kteří zahynuli utopením, resp. jim nebyl umožněn řádný pohřeb. Hlavní registr je tedy zaplněn jakousi vodní plochou, která představuje prvotní vodstvo Nun a je vyplněna těly utonulých. Jejich *ba*,

⁹⁴ WEST, John, A., *Traveller's Key to Ancient Egypt*, s. 300.

⁹⁵ PINCH, G., *Egyptian Mythology*, s. 136.

⁹⁶ VERNER, M., *Encyklopedie starověkého Egypta*, s. 282.

⁹⁷ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 64.

v ptačí podobě s lidskou hlavou a rukama,⁹⁸ jsou vyobrazena v horním registru. Stejně jako v Amduatu je jim zde zajištěna blažená posmrtná existence. Ve spodním registru stojí Atum-Re a před ním jsou vyobrazeni různě spoutaní nepřátelé boha slunce, kteří jsou spalováni dechem „Ohnivého“ (velký had chrlící oheň).⁹⁹

V hlavním registru desáté hodiny se odehrává boj mezi Apopem a různými božstvy, která jsou ozbrojena sítěmi a oštěpy. Postava označovaná jako „Nejstarší“ uvazuje okovy kolem Apopova těla a podle Erika Hornunga by se mohlo jednat o boha země Geba.¹⁰⁰ Spodním registrem prochází jakési lano, kterým jsou spojeny všechny postavy. Uprostřed je pak vyobrazena jakási hadí postava, na jejímž těle je usazen mezi dvěma vztyčenými kobrami sokol, který představuje boha slunce.¹⁰¹ V horním registru je zobrazen gryf, bájně zvíře s ptačí hlavou a lví podobou symbolizující sílu a moc,¹⁰² který se účastní společně se dvěma hadími bytostmi porážky a potrestání Apopa.

V horním registru jedenácté hodiny je vyobrazen Apop, který je společně se svými pomocníky roztrhán a spoután velkou pěstí, která vyvstává ze země. Uprostřed hlavního registru se přímo naproti sluneční bárce objevuje nová bárka, na které je zobrazena tvář Rea upřeně hledící přímo na svého majitele. Podle Erika Hornunga se může jednat o narážku na změnu toku času, stejně jako ve dvanácté hodině Amduatu.¹⁰³ Ve spodním registru se objevují veslaři, společně s bohyněmi dvanácti hodin a také několik dalších božstev.

⁹⁸ VERNER, M., *Encyklopedie starověkého Egypta*, s. 129.

⁹⁹ PIPPY, H. C. J., *Egyptian Origin of the Book of Revelation*, s. 436.

¹⁰⁰ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 64.

¹⁰¹ VERNER, M., *Encyklopedie starověkého Egypta*, s. 442.

¹⁰² VERNER, M., *Encyklopedie starověkého Egypta*, s. 192.

¹⁰³ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 65.

Stejně jako v Amduatu, dochází ve dvanácté hodině ke znovuzrození slunce. V hlavním registru je před bárkou boha slunce vyobrazen spoutaný Apop. Aby nemohl zabránit východu slunce, je zde držen a hlídán různými božstvy, která jsou ozbrojena noži a zahnutými holemi. Za nimi jsou čtyři paviáni, kteří oznamují východ slunce jásavými gesty. Ve spodním registru jsou vyobrazeny postavy nesoucí koruny a symboly moci, které oslavují znovuzrození slunce a truchlí nad Usirem, který musí zůstat v podsvětí. V horním registru jsou zobrazeni „bohové nesoucí hořící světlo“, které je znázorněno jako sluneční disky v jejich rukou.¹⁰⁴

Závěrečná scéna, která navazuje na poslední hodinu, postrádá obvyklé členění do registrů, jako již výše zmíněná soudní síň mezi pátou a šestou hodinou. Sluneční bárka je zde vyzdvihována z prvotních vod v hlubinách podsvětí na ramenu bohyně Nun, která je zde výjimečně personifikována. Bůh slunce je zde vyobrazen ve své obvyklé ranní podobě skaraba, tlačí před sebou sluneční kotouč směrem k bohyni nebes Nut, která je stočena do oblouku a natahuje ruce,¹⁰⁵ aby přijala boha slunce. Podle Erika Hornunga: *tento komplexní obraz znázorňuje všechny tři vnitřní prostory vesmíru; „prvotní vodstvo, výšku nebes a hlubiny země, tedy podsvětí.“¹⁰⁶*

Kniha bran je tedy nejen svým složením, ale také obsahem velmi podobná Amduatu, navíc se zdá být mnohem srozumitelnější, a svým uspořádáním se jeví logičtější. Objevuje se zde mnohem více božstev, „blažených zesnulých“ i jejich nepřátel, kteří jsou mnohem jasněji rozlišitelní. Kniha klade velký důraz na potrestání nepřátel, mezi které jsou nově zahrnuti také zlí a špatní lidé, kteří se neospravedlnili u posledního soudu. A je jim proto určen podobný osud jako všem

¹⁰⁴ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 65.

¹⁰⁵ VERNER, M., *Encyklopedie starověkého Egypta*, s. 342.

¹⁰⁶ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 66.

„božským nepřátelům“. Skladba nám může rovněž posloužit jako jasný důkaz synkretismů, které hrály ve starověkém Egyptě a především v období Nové říše důležitou roli.

2.3.4 Kniha podsvětních jeskyní

Zádušní chrám, řecky nazývaný Osireion, byl součástí chrámového komplexu v Abydu, který nechal vystavět Sethi I., avšak některé části byly dokončeny až jeho následovníky.¹⁰⁷ Zde se dochovala nejstarší a téměř úplná verze (s částečně poškozeným registrem) nové Podsvětní knihy na stěnách přístupové chodby jeho kenotafu.^{108 109} Pochází však až z období vlády jeho vnuka Merenptaha, který nechal vyzdobit levou stěnu přístupové chodby kompletní verzí této nové skladby a pravou stěnu kompletní verzí Knihy bran.¹¹⁰

Původní název se nedochoval a novodobé označení vychází ze skutečnosti, že podsvětí je zde rozděleno do jakýchsi jeskyní, podobně jako osmá hodina Amduatu.¹¹¹ Hlavní motiv, tedy noční cesta boha slunce, zůstává nezměněn. Avšak klasické rozdělení do dvanácti hodin noci, je zde nahrazeno novým. Skladba je rozdělena do šesti částí, z nichž první dvě jsou členěny do pěti registrů a mají podobnou funkci jako úvodní hodiny Amduatu a Knihy bran. Druhá polovina skladby je pak tvořena čtyřmi částmi, které jsou rozděleny do tří registrů a jsou v nich zobrazeny jednotlivé scény, které nahrazují původní koncept dvanácti hodin.

¹⁰⁷ VERNER, M., *Encyklopedie starověkého Egypta*, s. 97.

¹⁰⁸ Symbolický hrob, nebo náhrobek osoby pohřbené na jiném místě.

¹⁰⁹ BARD, K. A., *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, s. 384.

¹¹⁰ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 83.

¹¹¹ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 84.

Začátek této kompilace je rozdělen na dva svislé pásy, přičemž v prvním z nich je vyobrazen sluneční kotouč a ve druhém postava s beraní hlavou. Tyto dvě podoby jsou zosobněním boha slunce Rea, kterými je v této kompilaci znázorňován, avšak sluneční kotouč jasně převažuje. Na konci hlavního registru je vyobrazen Usir ve své svatyni, která je obtočena hadem – *Mehen*. Ve spodním registru jsou vyobrazeni nepřátelé Usirovi, kteří jsou spoutáni a někteří z nich také bez hlavy. V ostatních registrech jsou vyobrazeny různé bytosti a božstva, ke kterým promlouvá bůh slunce, což popisují samostatné textové části umístěné mimo obrazovou část.¹¹²

V prvním registru druhé části se objevují v sarkofázích různá božstva, která jsou chráněna několika hady. Ve druhém a čtvrtém registru jsou vyobrazeny různé podoby Usira. Zatímco ve třetím se nachází rakev s jeho ostatky a také několik kúlů s beraní a šakalí hlavou, stejně jako v první hodině Knihy bran, ve spodním pátém registru se znovu objevují spoutaní a bezhlaví nepřátelé, přičemž někteří z nich jsou dokonce vzhůru nohama a mají vyrvané srdce. Jsou odsouzeni k zániku a neexistenci, načež dohlíží čtyři noži ozbrojené bytosti.¹¹³

V prvních dvou částech jsou tedy vyobrazeny různé bytosti, božstva i nepřátelé, se kterými se bůh slunce setkává a promlouvá k nim. Jedná se tedy o jakýsi úvod, kde jsou představeny jednotlivé bytosti a božstva obývající podsvětí.

Na začátku hlavního registru třetí části se Re setkává se čtyřmi podobami Usira. Následuje setkání s bohy Devatera, již obklopují dvouhlavou sfingu, která znázorňuje boha Akera, personifikaci podzemní říše.¹¹⁴ V druhé polovině hlavního registru se setkává s Usirovým tělem v sarkofágu, který je společně s beraní hlavou a Okem boha Ra,

¹¹² HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 85.

¹¹³ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 85.

¹¹⁴ VERNER, M., *Encyklopedie starověkého Egypta*, s. 100.

obklopený hadem – *Mehen*. Tento zřejmý důraz na spojení Rea s Usirem je dále rozvinut na konci hlavního registru, kde je opět zobrazen Usir, tentokrát na hadovi, jako „jeden, který se stal dvěma“ (one who has become two).¹¹⁵ Na začátku horního registru se Re setkává se dvěma hady, kteří střeží sarkofág zesnulého panovníka. Následují postavy se sumčímí hlavami, které představují temnotu hlubin země a vody a jež jsou označovány jako pomocníci Akera.¹¹⁶ Na konci registru se objevuje Usir ztotožněný s Chontamentejem, původním ochranným božstvem Abydoského pohřebiště,¹¹⁷ v tzv. „jeskyni Usira-Chontamenteje“.¹¹⁸ Ve spodním registru se objevují opět nepřátelé Usira, avšak tentokrát jsou všichni vzhůru nohama a někteří taktéž bez hlavy. První dvě skupiny prosí o milost, přičemž se zde poprvé objevují také ženy. Na konci registru jsou zobrazeny vzhůru nohama i jejich *ba* (duše), aby mohly být také potrestány.

Začátek čtvrté části je rozdělen třemi svislými pásy. Podobně jako v první části je zde vyobrazen sluneční kotouč a bůh slunce s beraní hlavou, navíc se mezi nimi tyčí vzpřímený had. Na začátku horního registru bohyně Eset a Neptah zvedají Usirovo tělo a začínají s jeho ožíváním. V následující scéně se o Usira starají dvě postavy: jedna s hlavou sokola představuje Hora,¹¹⁹ a druhá s hlavou šakala znázorňuje Anupa.¹²⁰ Za nimi je vyobrazen Usir v podobě „Býka Západu“.¹²¹ (Bull of the West) V hlavním registru se bůh slunce setkává se třemi podobami

¹¹⁵ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 87.

¹¹⁶ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 86.

¹¹⁷ VERNER, M., *Encyklopedie starověkého Egypta*, s. 226.

¹¹⁸ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 87.

¹¹⁹ VERNER, M., *Encyklopedie starověkého Egypta*, s. 210.

¹²⁰ VERNER, M., *Encyklopedie starověkého Egypta*, s. 116.

¹²¹ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 87.

Usira. Za nimi je vyobrazen opět Anup, který ochraňuje Usirovo tělo, zatím co Hor hlídá jeho *ba*. Ve spodním registru jsou opět vyobrazeni nepřátelé Usira, kteří jsou vzhůru nohama a jsou označováni jako „znetvoření ubožáci, (kteří jsou) pokrytí krví“.¹²² Objevuje se zde také bytost s kočičí hlavou, která odsouzené hlídá a trestá. Související text uvádí, že nepřátelům nebylo umožněno vidět ani slyšet boha slunce, a dokonce jim byly ukradeny jejich *ba* (duše).¹²³

Složení Páté části Knihy podsvětních jeskyní je poněkud komplexnější a členění do registrů je zde narušeno dvěma svislými pásy: v prvním se objevuje bohyně Nut, a poté následuje obvyklé členění do registru, jež je zakončeno druhým svislým pásem, ve kterém je zobrazen Usir, přičemž konec páté části je opět rozdělen do tří registrů.¹²⁴ V souvisejícím textu se objevují prosebné modlitby, které se mj. zmiňují o obnově slunce skrze Tatenena, boha hlubin země.¹²⁵

Pátá část tedy začíná zobrazením bohyně Nut, která v jedné ruce drží sluneční kotouč a ve druhé boha slunce s beraní hlavou. Na začátku horního registru jsou čtyři hadi s lidskými hlavami, před nimiž stojí Usir s nataženými rukama směrem k Nut. Ve druhé scéně je vyobrazen Tatenen v podobě muže nesoucího na hlavě beraní rohy lemované dvěma pery¹²⁶ a podepřen dvěma bytostmi. Poté následují dva sarkofágy, přičemž v jednom z nich je Usirovo tělo a ve druhém dvě menší podoby boha slunce. Na začátku hlavního registru se Re setkává s Anupem, který chrání čtyři mumie se sokolími hlavami. Za ním je vyobrazeno Atumovo

¹²² WEST, J. A., *Traveller's Key to Ancient Egypt*, s. 308.

¹²³ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 87.

¹²⁴ Viz příloha 6.8. Nutno podotknout, že se jedná o novější verzi, tudíž zde není zachováno původní členění.

¹²⁵ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 88.

¹²⁶ VERNER, M., *Encyklopedie starověkého Egypta*, s. 467.

žezlo, které je uloženo v rakvi a ztělesňuje tvůrčí moc boha slunce.¹²⁷ Registr je zakončen čtyřmi božstvy, která jsou uložena v sarkofázích. Na začátku spodního registru je vyobrazena ženská postava držící v každé ruce hůl, ke které jsou připoutáni klečící vězni. Poté následují dva veliké kotle, ve kterých jsou opět trestáni všichni nepřátelé; v jednom z nich jsou jejich hlavy a srdce a ve druhém jsou jejich převrácená, spoutaná a bezhlavá těla.

Následuje svislý pás s vyobrazením Usira a jeho *ba* (duše) v podobě ptáka, který sedí na jeho hlavě. Usirův ztopořený úd symbolizuje spíše duchovní než fyzickou obnovu.¹²⁸ Za ním následuje dokončení jednotlivých registrů: v horním se bůh slunce setkává s Usirovými ostatky, které jsou vyobrazeny v jakémisi oválu. Hlavní registr je zakončen různými podobami boha slunce a ve spodním se objevuje další kotel, kde jsou vyobrazeny *ba* (duše) nepřátel Usira a Rea.

V závěrečné části Knihy podsvětních jeskyní dochází, podobně jako v předcházejících Podsvětních knihách, ke znovuzrození slunce. Na začátku hlavního registru čtyři božstva vítají ranní podobu boha slunce, tedy skaraba, který tlačí sluneční kotouč. V následující scéně musí být překonán velký had, který je obtočen kolem ranní podoby boha slunce a snaží se mu tak zabránit v jeho kompletní obnově. Podobně se o to neúspěšně pokouší Apop v Amduatu a Knize bran. Následuje jakási mohyla, uvnitř které se nachází had, tentokrát však oplývá regeneračními schopnostmi.¹²⁹ Bůh slunce se objevuje na jejím vrcholu v podobě beraní hlavy a za ním hrobka boha Tatenena. Na začátku horního registru Anup dohlíží na dvě těla, která jsou umístěna v sarkofázích. V následující scéně se objevuje opět Anup se třemi sarkofágy, přičemž v jednom z nich je bůh slunce znázorněn jako beran se sokolí hlavou. V následující scéně dvě

¹²⁷ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 88.

¹²⁸ WEST, J. A., *Traveller's Key to Ancient Egypt*, s. 308.

¹²⁹ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 90.

bohyně dohlíží nad dalšími podobami boha slunce. V poslední scéně se objevuje jakási mohyla, ve které je vyobrazen spoutaný a bezhlavý nepřítel. Nad ní se ohýbá Usir a následuje boha, který se modlí před slunečním kotoučem a sokolem. Podle Erika Hornunga zde Usir ochraňuje svého syna Hora a společně s ním také boha slunce.¹³⁰ Ve spodním registru jsou opět trestáni nepřátelé Rea a Usira. V první scéně bohyně ozbrojené noži trestají čtyři bytosti, které mají useknuté hlavy a vytržená srdce. V následující jsou čtyři spoutané ženy hlídány dvěma bohyněmi se šakalí hlavou a ve třetí scéně jsou vyobrazeni klečící spoutaní a bezhlaví nepřátelé. V poslední scéně se Usir vynořuje z hlubin a je obklopen velkým hadem.

V závěrečném obraze¹³¹ se poprvé objevuje sluneční bárka, která je však viditelná pouze z části a jsou na ní vyobrazeny ranní podoby Rea a jeho *ba* (duše). Bárka je tažena dvanácti božstvy dopředu směrem k dalším podobám boha slunce, které jsou zde vyobrazeny: skarab s beraní hlavou, omlazený Re jako dítě a velký sluneční kotouč. Zároveň jsou zde zobrazeny jakési dva trojúhelníky, které jsou z poloviny černé a z poloviny modré a které představují schématické shrnutí cesty podsvětím. Erik Hornun se domnívá, že tyto barvy symbolizují temnotu (černá) a vodstvo (modrá), kterými je podsvětí naplněno.¹³² Je však třeba také zahrnout i zemi, jejíž symbolická barva byla také černá.

Ačkoliv se hlavní motiv Knihy podsvětních jeskyní neliší od Amduatu a Knihy bran, objevuje se zde velké množství zásadních rozdílů. Jedním z nich je nové členění, které je popsáno na začátku této kapitoly a ačkoliv se může zdát mnohem složitější než původní dělení do dvanácti hodin, opak je pravdou. Skladba nabývá mnohem konkrétnější podoby a jednotlivé scény její druhé poloviny jsou mnohem snáze pochopitelné,

¹³⁰ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 90.

¹³¹ Viz příloha 6.9.

¹³² HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 90.

protože de facto popisují cestu boha slunce krok po kroku. Obvyklá podoba boha slunce s hlavou berana se tu sice v omezené míře vyskytuje, avšak sluneční bárka se objevuje pouze v závěrečném obraze a v ostatních případech je nahrazena slunečním kotoučem. Podobně jako v Knize bran je zde kladen velký důraz na potrestání zlých a špatných lidí, kterým jsou vyhrazeny spodní registry. Původní nepřátele řádu a světla v čele s hadem Apopem ustupují do pozadí a jsou zde nahrazeni obyčejnými smrtelníky. Role Usira nabývá na významu a je zde ztotožňován nejen s Reem, ale také ostatními především ochrannými božstvy, což je jasným důkazem rozvíjejících se synkretismů.

2.3.5 Kniha Země

Tato kompilace je označována badateli, nejprve Alexandrem Piankoffem jako: *Stvoření slunečního kotouče*, poté Hartwigem Altenmüllerem: jako *Kniha Akera*, a dnes je známá především pod názvem Erika Hornunga: *Kniha země*.¹³³ Její vznik je poněkud nejasný, poněvadž se neobjevuje jako ucelené dílo, ale v podobě jednotlivých scén. Kompletní vyobrazení všech scén této kompilace se dochovalo pouze na stěnách pohřební komory Ramesse VI.¹³⁴ (KV 9), avšak některé části jsou již vyobrazeny na stěnách pohřebních komor jeho předchůdců: Merenptaha¹³⁵ (KV 57), královny Tausrety¹³⁶ (KV 14) a Ramesse III.¹³⁷ (KV 11).¹³⁸ Jednotlivé scény se objevují také v Osireionu a v některých dalších hrobkách, nikdy však v ucelené podobě.

¹³³ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 97.

¹³⁴ 20. dynastie, Nová říše.

¹³⁵ 19. dynastie, Nová říše.

¹³⁶ 19. dynastie, Nová říše.

¹³⁷ 20. dynastie, Nová říše.

¹³⁸ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 95.

Lze se tedy domnívat, že Kniha země nebyla původně koncipována jako nová Podsvětní kniha, ale jednotlivé scény sloužily jako doplňující motiv při výzdobě královských hrobek, popřípadě kenotafu. Toto tvrzení bych rád opřel o několik skutečností (resp. teorií).

V kompletní verzi této kompilace pocházející z hrobky Ramesse VI. jsou údajně obsaženy všechny scény, které Alexander Piankoff rozdělil do čtyř částí a označil písmeny A – D.¹³⁹ Toto dělení bylo později doplněno o část E, která byla nově rozpoznána W. Bartou.¹⁴⁰ Avšak jednotlivé části spolu evidentně nijak nesouvisí. Nejen v rozdělení jednotlivých registrů, které je značně nelogické (liší se počtem i strukturou), ale také po obsahové stránce. Ať už mezi některými scénami nebo danými částmi A – E, ve kterých jsou zobrazeny. Toto členění bylo postupně přebíráno ostatními badateli a dnes je všeobecně uznáváno. Rozdílné popisy a výklady jednotlivých badatelů a egyptologů jsou někdy až zarážející a jen podtrhují moji teorii, že se nejedná a ucelené dílo.

Vinu však nelze přisuzovat pouze badatelům, ale především Ramessovi VI., který si přivlastnil rozestavěnou hrobku svého předchůdce Ramesse V.¹⁴¹ Na stěny své pohřební komory nechal umístit nové scény Knihy země a nahradil tak obvykle používané Podsvětní knihy, což dle mého názoru zmátlo badatele. Vzhledem k tomu, že se v hrobce mj. nachází Amduat, Kniha bran, Kniha podsvětních jeskyní a všechny ostatní významné kompilace Nové říše,¹⁴² se lze domnívat, že se tedy nejednalo o novou Podsvětní knihu, ale jen o doplňující scény. Což mě ovšem dovádí k dalšímu závěru: tato přemíra motivů, scén a Podsvětních knih jasně svědčí o mnohem větším úsilí zajistit si posmrtný život, a tím i o jakési ztrátě víry v dřívější hodnoty. To mohlo být způsobeno především

¹³⁹ Viz příloha 6.10.

¹⁴⁰ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 97.

¹⁴¹ SHAW, I., *Dějiny starověkého Egypta*, s. 323.

¹⁴² Vlastní výzkum prostřednictvím www.thebanmappingproject.com/atlas/index_kv.asp.

úpadkem královské moci, ke kterému začalo postupně docházet již od Amarnského období.¹⁴³ ¹⁴⁴ V jeho konečném důsledku dochází k postupnému rozkladu centralizované moci panovníka.

2.4 Představy o podsvětí

První představy o podsvětí jsou doloženy v Textech pyramid, kde se objevuje jakási oblast zvaná Duat. I když byla spojována s prvky země, nebyla jí zatím dána žádná určitá role, protože posmrtný život byl více spjat s astrální sférou. Konkrétní podoby se Duatu dostalo v Textech rakví, především pak v Knihách dvou cest, kde už je jasně definována jako podzemní říše, navíc se stává sídlem Usira, který vládne mrtvým. Duat se tedy stává, v podobě podzemní říše mrtvých, nedílnou součástí posmrtných představ po celý zbytek egyptských dějin. Rovněž se zde objevují také první překážky a nástrahy, které musely být překonány, jestliže chtěl zesnulý dosáhnout nerušeného bytí na onom světě.¹⁴⁵

V období Nové říše, je myšlenka podsvětí dále rozvíjena, především nově vzniklými Podsvětními knihami. Ty sice byly určeny výhradně panovníkům, ale jejich vliv se promítl i do posmrtných představ obyčejných lidí, což nám dokazují některá říkadla Knihy mrtvých: např.: *Říkadlo o tom, jak vejít (k Usirovi),*¹⁴⁶ *Začátek říkadel o tom, jak projít tajemnými branami Usirovy říše v rákosovém poli,*¹⁴⁷ nebo *Říkadlo o tom, jak poznat brány Usirovy říše na Západě a bohy, kteří jsou ve svých skrýších. Obětuje se jim na zemi.*¹⁴⁸

¹⁴³ Viz kapitola 2.4.

¹⁴⁴ SHAW, I., *Dějiny starověkého Egypta*, s. 325.

¹⁴⁵ Viz kapitola 2.1.2.

¹⁴⁶ Říkadlo 144., VACHALA, B., *Staroegyptská Kniha mrtvých*, s. 241.

¹⁴⁷ Říkadlo 145., VACHALA, B., *Staroegyptská Kniha mrtvých*, s. 246.

¹⁴⁸ Říkadlo 146., VACHALA, B., *Staroegyptská Kniha mrtvých*, s. 256.

Nejstarší podsvětní kniha – Amduat - sloužila jako univerzální průvodce podsvětní říší, která zde nabývá konkrétnější podoby. Jedná se však spíše o symbolické dílo, ve kterém se objevuje minimum světských obrazů a skladba působí spíše mystickým dojmem. Řád, který představuje bůh slunce, pravidelně vítězí nad chaosem v podobě Apopa, avšak nikdy jej nedokáže zcela zničit, protože chaos představuje virtualitu a je tedy nezničitelný.¹⁴⁹ Tato virtualita je podtržena např. vyobrazením hada, který představuje v jedné podobě úhlavního nepřítele boha slunce Apopa a v jiné podobě hada – *mehen*, jej naopak chrání a znázorňuje posvátnost.¹⁵⁰ Nebo také Ohnivým jezerem, které zlým škodí a dobrým prospívá,¹⁵¹ a které se sice objevuje již v Knize dvou cest, avšak jasně definováno bylo pravděpodobně až v Knize bran.

Amarnské období¹⁵² způsobilo dramatickou změnu v ústředním postavení panovníka a místo něj teď mnoho tradičních aspektů královské moci získal bůh.¹⁵³ Pravděpodobně i z tohoto důvodu začaly vznikat nové texty (říkadla Kniha mrtvých), samostatné scény (Kniha země) i další Podsvětní knihy (Kniha bran a Kniha podsvětních jeskyní), kterými si panovníci snažili pojistit bezpečný posmrtný život, který se nyní zdál být ohrožen.

V hrobce Tutanchamona¹⁵⁴ (KV 62) byla objevena nová kompilace, která je egyptology nazývána „Knihou nebeské krávy“.¹⁵⁵ Pozdní

¹⁴⁹ ELIADE, M., *Dějiny náboženského myšlení I*, s. 96.

¹⁵⁰ Viz kapitola 2.3.1.

¹⁵¹ Viz kapitola 2.3.3.

¹⁵² Zhruba dvacetileté období Achnatonových reforem - 18.dynastie, Nová říše.

¹⁵³ SHAW, I., *Dějiny starověkého Egypta*, s. 326.

¹⁵⁴ 18. dynastie, Nová říše.

¹⁵⁵ QUIRKE, S., *Posmrtný život na Nilu*, s. 124.

ramessovské královské hroby, počínaje Ramessem IV.¹⁵⁶ (KV 2), obsahují řadu nových scén, které odrážely a zdůrazňovaly hlavní povinnosti panovníka: udržovat cestu slunce oblohou a bránit řád proti chaosu.¹⁵⁷ Dnes jsou egyptology nazývány *Knihou dne* a *Knihou noci*. Společně s *Knihou nebeské krávy* a dalšími jednotlivými scénami, které se nevyskytují v Podsvětních knihách, jsou zaměřeny především na astrální aspekty, a proto nejsou relevantní pro tuto práci

Amduat se tedy pravděpodobně stala jakýmsi vzorem pro nově vznikající Knihu bran. A přestože se zde objevují jisté odlišnosti a nově vložené scény, zachovala si její původní koncept i členění.¹⁵⁸ Symboličnost a mystické pojetí, které dominovaly v Amduatu, jsou zde mnohem více konkretizovány, i když stále zůstávají v některých svých částech nepochopeny. V této skladbě navíc poprvé dochází k dodatečným úpravám. Počínaje hrobkou Sethiho I. začala scéna posledního soudu zobrazovat stojícího Usira, což mělo za následek jeho ztotožnění s panovníkem, namísto původního soudního procesu.¹⁵⁹ Důležitou roli zde hraje také synkretismus, jehož vliv neustále roste.

V případě Knihy podsvětních jeskyní je odklon od Amduatu mnohem zřetelnější. Ať už jejím obsahem a složením, nebo absencí sluneční bárky, která je nahrazena slunečním kotoučem.¹⁶⁰ Symbolika a mystičnost ustupují do pozadí a začínají dominovat konkrétní scény, které jsou mnohem důkladněji popsány, a v některých případech dokonce text převažuje nad jednotlivými obrazy. Postava Usira je zde mnohem

¹⁵⁶ 20. dynastie, Nová říše.

¹⁵⁷ QUIRKE, S., *Posmrtný život na Nilu*, s. 124.

¹⁵⁸ Viz kapitola 2.3.3.

¹⁵⁹ HORNUNG, E., *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, s. 58.

¹⁶⁰ Viz kapitola 2.3.4.

nápadnější než v předcházejících Podsvětních knihách a jeho ztotožnění se zesnulým panovníkem a Reem je zde mnohokrát zdůrazňováno.

V případě *Knihy země bych* se tedy spíše přikláněl k názoru, že nejde o ucelené dílo, ale jen o jednotlivé scény, které však nemůžeme klasifikovat jako klasickou Podsvětní knihu, která sestávala z několika logických na sebe navazujících částí. Nechci tím samozřejmě zlehčovat její význam, ale ve vývoji posmrtných představ a představ o podsvětí nehraje žádnou větší roli. Dle mého názoru se jedná o první důkaz postupného úpadku nejen královské moci, ale také posmrtných představ, které se začaly všelijak prolínat a ovlivňovat, a tím postupně docházelo k jejich deformaci. Původní koncept univerzálního průvodce se začínal vytrácet a byl postupně nahrazován konkrétními představami, které nahrazovaly dřívější symboličnost. Tento úpadek měl za následek také oslabování role státu i kultury a smrtí Ramesse XI.¹⁶¹ prakticky končí éra Nové říše.

Po rozpadu Nové říše dochází tedy k celkovému úpadku nejen kultury, ale také posmrtných představ, což vedlo k přejímání různých motivů a textů, které byly různými způsoby kombinovány. Egyptská kultura a představy o smrti sice v omezené míře přežívaly až do Řecko-římského období, kdy začaly postupně zanikat.

¹⁶¹ 20. dynastie, Nová říše.

3 ZÁVĚR

Když se hovoří o egyptských představách o smrti, podsvětí a posmrtném životě, většinou se podávají informace, které vycházejí z tzv. Knihy mrtvých - textu notoricky známého, stále citovaného a mnohokrát překládaného. Podsvětní knihy Nové říše, kterým byla věnována tato práce, představují významný krok ve vývoji zádušních textů - jedná se o první egyptské kodifikované zádušní texty. Je proto nutno považovat je za další základní zdroj ve zkoumání egyptských představ o posmrtném životě.

I když se může zdát, že polytheistické náboženství starověkého Egypta nemá téměř žádný bližší vztah k monotheistickým náboženským celkům, nacházíme v zádušní literatuře starověkého Egypta několik myšlenek, které mohly být přímou nebo nepřímou inspirací pro pozdější náboženské představy. Setkáváme se zde s konceptem posmrtné odměny za spravedlivé chování, který se objevuje již ve Střední říši, avšak plně se rozvinul v období Nové říše v podobě posmrtného soudu, viz říkadlo 125 Knihy mrtvých. Nicméně v tomto období se mělo za to, že člověk (resp. jeho srdce) ve chvíli soudu před bohyní Maat uspěje.

Podsvětní knihy doplňují naše znalosti - vystupují v nich jednak "blažení zesnulí" - tj. evidentně lidé, kteří jsou za svůj spravedlivý život před lidmi i bohy odměněni. Současné v nich vystupují také různé postavy, které jsou spoutány, hlídány, či popraveny (mají useknuté hlavy, vyrvaná srdce, atd...) a prezentují spojence sil chaosu. Jedná se o lidi, kteří jsou v podsvětí trestáni na základě špatných činů, které vykonali během svého života. Můžeme tedy hovořit o jasných eschatologických představách individuálního charakteru; dobro a spravedlnost je odměněno blažeností a přítomností (až splynutí) s bohem, nebo je naopak potrestáno.

Zatím těmto textům nebyla věnována náležitá pozornost, avšak v současné době roste počet publikací a článků, které se věnují překladům, popisům a interpretacím těchto textů.

4 SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A PRAMENŮ

ARMOUR, Robert A. *Gods and Myths of Ancient Egypt*. Cairo : The American university in Cairo Press, 2003.

ASSMANN, Jan. *Smrt jako fenomén kulturní teorie : obrazy smrti a zádušní kult ve starověkém Egyptě*. Praha : Nakladatelství Vyšehrad, 2003.

BARD, Kathryn A. *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*. New York : Routledge Taylor & Francis Group, 2005.

BRYAN, B. M. Administration in the Reign of Thutmose III., In CLINE, Eric, H.; O'CONNOR, David, B. (eds.). *Thutmose III: A New Biography*. Ann Arbor : The University of Michigan Press, 2006. s. 69 - 122.

ELIADE, Mircea. *Dějiny náboženského myšlení I*. Praha : OIKOYMENH, 1995.

HORNUNG, Erik. *The ancient Egyptian books of the afterlife*. Transl. David Lorton. New York : Cornell University Press, 1999.

LEXA, František. *Náboženská literatura staroegyptská I a II*. Praha : nakladatelství Herrmann & synové, 1997.

PICCIONE, Peter A. Mehen, Mysteries, and Resurrection from the Coiled Serpent. *Journal of the American Research Center in Egypt*. 1990, roč. 27, s. 43-52.

PINCH, Geraldine. *Egyptian Mythology: A Guide to the Gods, Goddesses, and Traditions of Ancient Egypt*. New York : Oxford University Press, 2004.

PIPPY, John H. C. *Egyptian Origin of the Book of Revelation*. Raleigh : Lulu Enterprise Inc., 2011.

QUIRKE, Stephan; FORMAN, Werner. *Posmrtný život na Nilu*. Přel. Ladislav Bareš. London : Opus Publishing, 1996.

RUSH, John A. *The Twelve Gates : A Spiritual Passage Through the Egyptian Books of the Dead*. Berkeley : North Atlantic Books, 2007.

SHAW, Ian. *Dějiny starověkého Egypta*. Přel. Daniela Feltová. Praha : BB art, 2003.

SCHWEIZER, Andreas. *The Sungod's Journey Through the Netherworld: Reading the Ancient Egyptian Amduat*. Transl. David Lorton. New York : Cornell University Press, 2010.

The Egyptian Book of the Dead : The Book of Going Forth by Day. Transl. by Raymond O. Faulkner; Odgen Golet. Ed. by Eva Von Dassow; James Wasserman. Rev. ed. San Francisco : Published by Chronicle Books, 2008.

VACHALA, Břetislav. *Staroegyptská Kniha mrtvých*. Praha : nakladatelství Dokořán, 2009.

VERENER, Miroslav; BAREŠ, Ladislav; VACHALA, Břetislav. *Encyklopedie starověkého Egypta*. Praha : Libri, 2007.

WEST, John A. *Traveller's Key to Ancient Egypt: a guide to the sacred places of ancient Egypt*. Wheaton : The Theosophical Publishing House, 1995.

4.1 Internetové zdroje

Theban mapping project (online) dostupný na:
<http://www.thebanmappingproject.com>

5 RESUMÉ

The aim of this study is to assess the evolution of the netherworld and post-mortem images of ancient Egypt, especially during the New Kingdom. It is divided into four main parts. The first part deals with the Pyramid Texts and Coffin Texts from the periods of Old and Middle Kingdom. The second part focuses on The Book of the Dead, its history, content and division. The third, main chapter of this essay describes the various Books of the Netherworld and their contents, with particular reference to Amduat, Litany of Re, the Book of Gates, the Book of Caverns, and the Book of the Earth. These Books of the Netherworld present first Egyptian religious compositions with formal, invariable content. They incorporate very important illustrations that form with the texts inseparable entirety. The main attention is paid to illustrations from these Books, especially to their symbolism, continuity, variations and differences. Analysis and interpretations of important Egyptologists are pointed out as well.

The final chapter regarding Egyptian concepts about Netherworld (Duat) summarizes previous findings following from study of all Egyptian post-mortem texts. It shows as idea of Duat was changed during the periods of Egyptian history – from first abstract conception to more concrete idea depicted in maps and guides. The main themes are analyzed further – the fight between the forces of order *maat* (in form of Sun god Re) against the forces of chaos (Apop), development of position of gods Re and Usir, the necessity of development of new royal post-mortem texts due to the process of democratization of netherworld concepts.

6 PŘÍLOHY

6.1 Kniha dvou cest – detail dna rakve

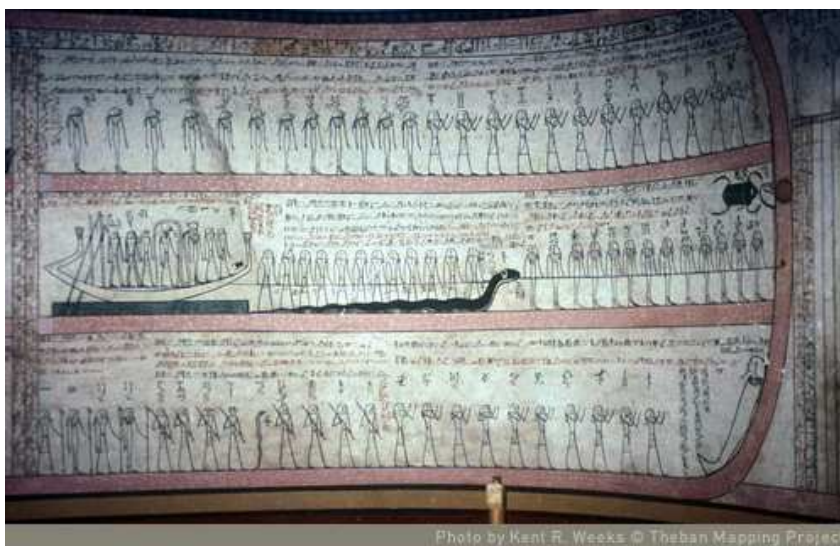
Zdroj: *Corbis Images*, staženo dne 26.4.2012, dostupný na <http://www.corbisimages.com/stock-photo/rights-managed/42-28276314/detail-of-ancient-egyptian-coffin>

6.2 Pohřební komora Thutmose III.

Zdroj: *Egypt, Land of Eternity*, staženo 26.4.2012, dostupný na <http://ib205.tripod.com/kv34.html>

6.3 Amduat - 12. hodina, pohřební komora Thutmose III.

Zdroj: *Theban Mapping Project*, staženo 26.4.2012, dostupný na <http://www.thebanmappingproject.com/database/image.asp?ID=18212>

6.4 Litanie na Rea, pohřební komora Thutmose III.

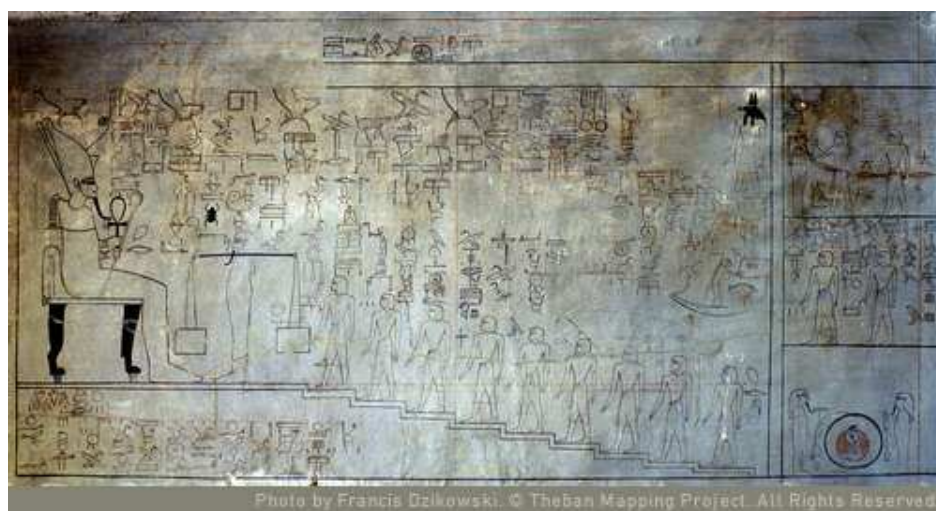
Zdroj: *Egypt, Land of Eternity*, staženo 26.4.2012, dostupný na <http://ib205.tripod.com/kv34.html>

6.5 Pohřební komora Haremheba

Zdroj: *Theban Mapping Project*, staženo 26.4.2012, dostupný na <http://www.thebanmappingproject.com/database/image.asp?ID=13834>

6.6 Kniha bran – Soudní síň vložena mezi 5. a 6. hodinou, pohřební komora Haremheba

Zdroj: *Theban Mapping Project*, staženo 26.4.2012, dostupný na <http://www.thebanmappingproject.com/database/image.asp?ID=13742&N>

6.7 Kniha bran – část 3. hodiny, pohřební komora Ramesse

Zdroj: *Theban Mapping Project*, staženo 26.4.2012, dostupný na <http://www.thebanmappingproject.com/database/image.asp?ID=10524&N>

Z=1

6.8 Kniha podsvětních jeskyní – 5. část, hrobka Ramesse VI.

Zdroj: *Wikipedie*, staženo 26.4.2012, dostupný na http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/96/Book_of_caverns_%28KV9%29_fifth_division.jpg

6.9 Kniha podsvětních jeskyní – detail závěrečné scény, pohřební komora Merneptaha

Zdroj: *Theban Mapping Project*, staženo 26.4.2012, dostupný na <http://www.thebanmappingproject.com/database/image.asp?ID=15279&N>

6.10 Kniha země – část D., pohřební komora Ramesse VI

Zdroj: *Theban Mapping Project*, staženo 26.4.2012, dostupný na <http://www.thebanmappingproject.com/database/image.asp?ID=16282&N>

Z=1